

להט רוחם של ההמונים אל הפרישות השבתאית. הוא תלמיד־חכם נכבד, שגם מתנגדיו המרים ביותר מעידים עליו שהיה למדן מופלג ובעל קבלה שיכול היה לעמוד בפני גדולים. ויתכן שדוקא השכלתו התורנית העמוקה מסבירה במקצת את זיקתו אל התסבוכת שבמחנה השבתאים הקיצונים.

חיים מלאך לא היה ספרדי, כפי ששיערו חוקרים אחדים.¹ אחד מתנגדיו הספרדים מעיד עליו בפירוש שהיה אשכנזי, ובאמת נתברר מתוך עדות שלא שמו עליה לב, שהיה מקאליש.² אין גם להתייחס ברצינות להלצתו של ר' יעקב עמדין, שכאלו כינויו מלאך הוא סירוס הכינוי "מהלך", דהיינו מהלך ממקום למקום.³ יתכן שכך היה שם משפחתו ויתכן שנקרא כך על שום כוחו העצום והתלהבותו כדרשן. בפנקס ק"ק טיקטין נקרא שמו המלא "גברא רבא ויקירא החכם הכולל... מוהר"ר חיים בן מוהר"ר שלמה, המורגל בפומי דאיןשי (בפי הבריות) ר' חיים מלאך".⁴ בימי נעוריו למד בפולין והצטרף שם למחנה השבתאים. בערך בשנת 1690 נדד לאיטליה, כדי ללמוד תורת הסוד מפי ראש מקובלי איטליה, ר' משה זכות במנטובה. הרב הזה הפנה אותו אל תלמידו ונאמן־ביתו ר' בנימין כהן, שילמד אצלו. בטבת תנ"א (1691) ישב שלשה שבועות בביתו "ללמוד בחכמה" וסיפר לר' בנימין על ר' השיל צורף. הרב"ך לא היה רק בקי ומעמיק בקבלת האר"י אלא היה גם שבתאי מובהק ונוהה אחרי השיטה החדשה בסוד האלהות שנתן העזתי הורה בספריו. בביתו מצא חיים מלאך, כפי שאנו יודעים עכשיו מעדותו של חברו ר' יעקב וילנא,⁵ את "כתבי הרב נתן" מעשה בראשית ו"סוד האלהות" והיתה עמו וקרא בו; ומשם נסע לפולניא ותורה שבו לימד לכמה תלמידי־חכמים". מכאן מוכח שחזר לפולין כשליח השבתאות המתונה והחסידית של אנשי איטליה, ואת תורתם וכן את תורתו העיונית של נתן העזתי הפיץ בין חכמי פולין. כוחו המושך היה ניכר, ואנו יודעים שבין גדולי הרבנים שלמדו מפיו בשנים הללו את תורת הקבלה השבתאית, נמצא גם גאון בתורה כר' מרדכי־זיסקינד רוטנברג, שהיה אז רב בהורדנא (מקום מושבו של הנביא ר' צדוק) ואחר־כן בלובלין.⁶

תלמידים רבים מצא בפולין, אבל בשנת 1692 בערך הוכרח לעזוב את פולין, כנראה בשל תעמולתו, אף־על־פי שהיא נשארה עוד בגבולות הזרם המתון. הפעם פנה לארצות הבאלקאן, וכשלוש שנים (1692—1694) ישב באֶדְרִיאנופול עם ר' שמואל פרימו, סופרו של שבתי צבי לשעבר ואחד ממנהיגי השבתאים הקיצונים.⁷ אף כי לא המיר את דתו כמו רבים מאנשי הכת בסאלוניקי ובעירו — ואדרבה, נעשה אב"ד שם! ושם בא ר' חיים מלאך בקשרים אמיצים גם עם המומרים עצמם מכת ה"דוֹנְמָה", ובפרט עם מנהיג האגף הקיצוני שבהם ברוך קוֹנִי המכונה ברוכיה.⁸ חכם זה פיתח אז שיטה חדשה לגמרי בקבלה השבתאית והסיק ממנה גם מסקנות מעשיות. הוא־הוא שהורה בראשונה, כי ב"תורה דאצילות" החדשה, הבאה במקום "תורה דבריא" של העבר, יתהפכו כל ל"ו הכריתות שבתורה למצוות עשה (ובכלל זה כל איסורי העריות), ובזה הותרה הרצועה ונשתוללה ההפקרות. שרידי הכתבים השבתאיים מתקופה זו מראים לנו את חיים מלאך במקום נכבד בחוגים אלו וכמפיץ תורתם, אחד מחכמי השבתאים מדבר על חבריו "העמוסים מני רש"ף הנשואים מני רח"ם".⁹ כאן, בארצות הבאלקאן, בסביבה החדורה השפעת מִסְדְּרִים מוסלמיים, שנטו מאז לתורות אנטינומיסטיות, כגון הֶקְטָאשִׁים — נתפתחה גם במחנה השבתאים הדעה, שחסידות ודקדוק במצוות בחיי יום־יום אינם סותרים להשתוללות היצר ומעשי עבירה בשעת התרוממות הלבבות והטקס הסודי. האחת מתאימה לסדר העולם החיצוני ונימוסיו, והשניה לסדר העולם הפנימי, עולם התיקון ש"תורת האצילות" שלטת בו. ענין ההמרה איננו הכרחי לקיום כפול כזה של מצוות דבריא ומצוות דאצילות, והחיצוניות יכלה להיות או היהדות הרבנית או האיסלאם, שנחשבו כאן למייצגים את ה"תורה דבריא".

¹ דברי רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה, חיד, עמ' 333 ו־478. הם בלי כל יסוד. ² ר' אליהו הכהן בקושטאנטינא בס' מריבת קודש, בקובץ עניני שבתי צבי, עמ' 36. על מוצאו מקאליש עיין במאמרי על ר' חיים מלאך ב"ציון", שנה י"א (תשי"ז), עמ' 168—174, ובפרט בעמ' 169. ³ תורת הקנאות, עמ' 55. יעביץ לא ידע על נסיעתו לאיטליה לפני שהלך לתורכיה. ⁴ רשימה זו נדפסה ע"י ישראל היילפרין, ב"העולם" 1930, גלי ליו. ⁵ פרסמתי את הדברים כפי שנרשמו ע"י הרב חידא מפני בנו של ר' יעקב וילנא, במאמרים לזכרון צ. פ. חיות, תרצ"ג, עמ' של"ג. הידיעה נחאשרה גם מתוך כ"י זכרונותיו של ר' לייב ביר צוור, דף ס"ג ע"א, אלא שסדר הזמנים עלה בהם בערבוביה, עיין במאמרי הנ"ל עמ' 169. ⁶ לפי כה"י הנ"ל אצל דוד כהנא, תולדות המקובלים וכו', ח"ב עמ' 176. סדר הזמנים בחי' ר' חיים מלאך עלה אצל כהנא ורוזאניס בערבוביה רבה ואין לסמוך על דבריהם. ⁷ כפי שהוכחתי במאמר הנ"ל בהערה 2, עמ' 170. ⁸ עיין מאמרי על ברוכיה, "ציון", שנה ו', עמ' 123, מתוך רשימות בכ"י של אחד מתלמידי הרח"ם במאקדוניה. ⁹ תורת הקנאות, עמ' 83, באגרת מאת נחמיה חיון, רש"ף הוא ר"ת ר' שמואל פרימו.

חיים מלאך חזר בו, לאחר שספג את התורה החדשה של הכתות הקיצוניות וקיבל גם את "סוד האלהות" כפי שהם ניסחו אותו, מדעתו הראשונה וכתב לתלמידיו בפולין, בשלחו להם קונטרסים מתורתו החדשה: "עד עתה היינו עובדי עבודה זרה בטהרה ח", ראה אנכי נותן לפניכם היום סולת נקיה ממהר"ר שמואל פרימו בענין סוד האלהות"¹⁰. בסוף שנת 1694 בערך חזר מן הבאלקאן לפודוליה, שהיתה אז (משנת 1672–1699) חלק מן הקיסרות התורכית, והתחיל להפיץ כאן וגם בגאליציה את התורה החדשה. במשך שנתיים (תנ"ה-תנ"ו) קבע את עיקר מושבו בוולקווא ובית-המדרש שבקהלה זו נהפך על ידו לאחד ממרכזיה הראשונים של הכת הקיצונית שבין השבתאים. בתחילת תנ"ז (סתיו 1696) ערך אגרת חשובה אל רבותיו האיטלקיים ר' אברהם רוויגו ור' בנימין הכהן והודיע להם על עזיבת דרכם בתורה העיונית של השבתאות על "סוד הייחוד" או "סוד האלהות". הוא כותב להם: "ימחלו לי מורי ורבותי שלא מסרו לכם סוד הייחוד כראוי", והוא משתבח שקיבל את האמת מפי ר' שמואל פרימו, "שהוא ממש היה העיקר אצל אמיר"ה [שבתי צבי] והוא הבין הדברים על בוריי". הוא מקווה שיתראו בארץ ישראל, ואז תהיה לו רשות לגלות להם מפה אל פה "דברים עמוקים נסתרים שעדיין לא שמען אוון מעולם שאפילו הרב נתן לא היה יודע בהם"¹¹. על השינויים בהנהגה המעשית של "תורה דאצילות" לא הודיע להם, כשם שאינו מזכיר את קשריו עם חכמי המומרים בסאלוניקי אלא את הרב פרימו בלבד, ומוכן הדבר שלא העלה דברים כאלה על הכתב, ואולי הם מן הסודות שהבטיח לגלות להם מפה אל פה.

כנראה נודע מהר, כי השליח השבתאי הזה, שמשך אחריו רבים במתיקות דרשותיו ובעמקות קבלתו, מפיץ דעות מרחיקות-לכת הרבה יותר מכל מה שהיו רגילים במחנה השבתאים. שמועת ההמרה ההמונית של הדונמה בשנת 1683 הגיעה אז לארצות האשכנזים והפחד מפני התפשטות המגפה גרם כנראה לשינוי ניכר ביחס הרבנים אל המאמינים. מציאותן של קבוצות, שנמשכו אחרי לימודי חיים מלאך, עוררה את החשש שמא כל כת המאמינים נגועה ב"צרעת" זו של הספיריטואליזם האנטינומיסטי. מכאן ואילך מתחילים הגבולות להטשטש, ובהכרת ההמונים ובדעות הרודפים נעשה כל שבתאי לסמל חי של מי שאין תוכו כקרו והחשוד לא רק על אמונות אפיקורסיות אלא גם על מעשים שהנפש היפה סולדת מהם.

שמו של חיים מלאך נודע למרחוק והתחילו להביט עליו בחשדנות רבה. ר' יעקב עמדין מספר מפי אביו, ה"חכם צבי", שכתב עליו ועל יחסו אל הכת החדשה: "מלאך רע כהמן, עונה אחריהם אמן"¹². כשקמה תנועת החסידים לעליה לארץ, נצטרף אליה גם חיים מלאך עם כמה מתלמידיו, אך נראה שהללו לא באו לשם תעמולה למערב אירופה אלא עלו ישר דרך הונגאריה ותורכיה לארץ. גורלה של חבורת החסידים בארץ-ישראל ידוע: רבים מתו בדרך, ר' יהודה החסיד עצמו מת ימים אחדים לאחר שהגיעו לירושלים, ובין המתונים והקיצונים שבחבורה נתגלע פירוד. כמה מחבריו של רח"ם עברו אל הדונמה בסאלוניקי ונראה שעוד בשנת תס"ה (1705), לאחר שכבר עזב את הארץ, היתה השפעתו בין האשכנזים בירושלים חזקה מאד. אנשי כתתו נהגו בטקסים מיוחדים ו"החריבו את ירושלים חורבן שלישי"¹³. באותה שנה שלחו אחדים מבני פולין שבירושלים מכתב תלונה על תעתועי חיים מלאך לועד ארבע ארצות. הם מזכירים שכבר בפולין עמד הרב ר' פנחס-משה חריף מלבוב בפרץ נגדו והם מבקשים עזרה ואף שולחים שליח מיוחד, שאינו חשוד חלילה וחס על שום מעשה מן המעשים המכוערים, כדי שימסור את כל הפרטים על התנהגות הכת הקיצונית. "הדברים הנ"ל אי אפשר לשלחם על פני השדה על-ידי ארחי ופרחי כי יש בהם כמה חששות וסכנות ובפרטות במדינות הללו, והמשכיל יבין"¹⁴. ר' משה מסמיאטיטש "ביער את הקוצים מן הכרם" והפריד בין החסידים ואנשי חבורת חיים מלאך. אבל מקורותינו אינם נותנים מקום לספק, שגם החסידים הללו אינם כלל מרודפי האמונה השבתאית עצמה, כפי שחשבו כמה היסטוריונים. נשארה בידינו אגרת מחכם פולני מבני החבורה, שכתב על ביקורו עם כמה מחבריו באיזמיר אצל נביא שבתאי מפורסם החזן דניאל ישראל, וה"חשש" היחידי שיש לו לגביו, איננו נוגע לעצם אמונתו ולספרות השבתאית שבאה כאן לידו, אלא כנראה לקשריו לשעבר עם הדונמה בסאלוניקי¹⁵. באותן השנים ניבא חיים מלאך עם כמה דברים אחרים של

¹⁰ לפי סיפורו הנ"ל של ר' יעקב וילנא. ¹¹ כל האגרת נחפרסמה במאמרי ב"ציון", שנה י"א, עמ' 171–174. ¹² תורת הקנאות, עמ' 56. ר' אליהו כהן קורא לו בכתב הפולמוס "מות שטן", עיניי שבתי צבי, עמ' 36 ואילך. ¹³ באגרתו של ר' אברהם ברודא על חיים מלאך, שנחפרסמה מתוך זכרונות ר' לייב ביר עזור, ע"י דוד כהנא, תולדות וכו', ח"ב, עמ' 179. ¹⁴ תורת הקנאות, עמ' 58. הרמז, כנראה, לקשריהם עם הדונמה השייכים לדת השלטת במדינה. ¹⁵ עיין מאמרי, תעודה לתולדות השבתאות, במאסף השנתי "ציון", ספר ג' (תרס"ט), עמ' 178.

התנועה על התגלותו של שבתי צבי בשנת תס"ו, ארבעים שנה אחרי המרתו¹⁶. נראה שבזמן התעמולה המחודשת הזאת היה שוב מחוץ לארץ-ישראל זו והיה מהלך ממדינה למדינה בתורכיה. אחר-כך נשאר כמה זמן בבאלקאן ולאחר מכן נדד שוב בארצות הקיר"ה ובפולין.

בפולין ריכז את פעולתו המחודשת בחלקה המזרחי של המדינה. הוא הופיע, כמו כמה משליחי השבתאות, כשד"ר מארץ-ישראל. החשש של רבני קושטא באגרתם נגדו משנת 1705, שהקהילות ייכשלו בשליחי הכת ויתנו בידם את הנדבות לעניי ארץ-ישראל, נתקיים, ואנשי ק"ק טיקטין שנתחייבו לתת ארבע מאות זהובים לצרכים אלו בידי חיים מלאך, נוכחו רק לאחר שעזב את המקום ש"לא אדון הוא בדבר הזה". ברור שבכל מקום הלכו, לפעמים לפניו לפעמים אחריו, מכתבי אזהרה שהעמידו את הקהילות על שבתאותו. אבל בפודוליה מצא לו אחיזה חזקה וחלק ניכר בקהילות המקומיות נהה אחריו. כאן נתארגנו בצורה מוצקה למדי קבוצות של חסידים השבתאות הקיצוניות, שקיבלו את השראתם מדרושי חיים מלאך ומכתבי הקבלה השבתאית, בין של נתן העזתי ובין של נביאי הקיצונים בבאלקאן.

סביבה זאת סבלה ביותר בימי גזירות חמילניצקי, ואין ספק שהשפעת הבשורה השבתאית בשנת 1666 היתה עמוקה ביותר. ספק אם נצליח לברר עוד היום את שיעור חלקם של הגורמים השונים, שהביאו להשבתאות של השבתאות הקיצונית דוקא בחבל-ארץ זה. מלבד הגורמים היהודיים הפנימיים יש להביא כאן בחשבון גם את האפשרות של מגע בין המאמינים השבתאים ובין הכתות הרוסיות, שהתפתחו באוקראינה בעוד רב דוקא אחרי הפירוד הגדול בכנסיה הקראבוסלאווית, שקרה אף הוא בשנת 1666 ("ראסקול"). עלי-כל-פנים אין להתעלם מן העובדה שבשנים הראשונות של המאה הי"ח התחילו להתפתח כתות בעלות הלך-רוח אנטינומיסטי, הקרוב מאוד להלך-רוחם של השבתאים הקיצונים, והשפעתם ברוסיה ובאוקראינה ידועה מאד. יכול להיות שהמקבילות הללו הן מקריות ושאנשי פודוליה קיבלו את כל תורתם מסלאוניקי, אבל מי יודע דרך הרוח ומי יערב לנו שלא נפרצו כאן פרצים בחומות שהבדילו בין העדות השונות? הרי שתי הכתות, גם השבתאית וגם ספיחתו האנטינומיסטי של ה"ראסקול" (כמו כת ה"קליקסים" החשובה מבחינה זאת ביותר, אף כי לא היתה היחידה להלך-רוח זה), עזבו לגמרי את הדוגמאטיקה של דתותיהם. ה"כריסטוס החי", שכל אחד מנביאי הכתות הללו מהווה אותו, הרי זאת דמות המנותקת מתורת התיאולוגים של הכנסיה הניקית על המשיח. כאן כל אדם שרוח הקודש מדברת מתוכו והמהווה מרכז לעדה כיתתית נחשב ל"אל-אדם" חדש, והגבולות בין סתם נביא ובין "אל-אדם" כזה הולכים ומיטשטשים. וכן קרה לשבתאים אף הם. גם כאן התחילו לראות בכל נביא ומנהיג ניצוץ חדש מנשמת הגואל, התלבשות חדשה של שבתי צבי או גלגולו—הצורות השונות של הגדרת מהותו משתנות ממקום למקום ואינן בעלות חשיבות עקרונית. העיקר הוא הסמכות הבלתי-מוגבלת של איש-הרוח, ויהא כינויו אשר יהיה: נביא, "כריסטוס חי", גלגול מנשמת משה רבינו או שבתי צבי בהתגשמות חדשה. בשתי הכיתות מוביל גל של אַמוציונאליזם בלתי-מוגבל אנשים פשוטים לדרגה של מנהיגים ובשתיהן דמות במידה מסוימת גם צורות הארגון והטקסים הסודיים של המאמינים. הריקוד האַקסטאטי, צירוף הנשים לטקס, ומעשי זימה כחלק חשוב ממנו—אלו קוים לא פחות אופייניים מאשר הכניעה המוחלטת למנהיגים שהם ספק אדם ספק אלהים ומפתיחת הלבבות לכל גילוי חדש. התפרצות אנארכית של כוחות דתיים מבקשת בשתיהן את ביטוייה ואת צורות ארגונה. הרדיפות שנתחזקו ביתר עוז משנודע ברבים על זרע ההפקרות שנבט כאן ושנתלבשה בלבושים של תיאולוגיה פרימיטיביות, גרמו גם פה וגם שם לסודיות יתירה ולפסיכולוגיה הנובעת מכפילות אנוסית. יש הגיון של התפתחות פנימית לכל אחת מהתנועות הללו מזוך עולמה, ובודאי אפשר להסביר את השתלשלות השבתאות הקיצונית מתוך גורמי פנים, כפי שניכר מכל האמור לעיל. אין מן הנמנע שהקירבה הפסיכולוגית והטיפולוגית לכתות הסלאוויות אינה תוצאה של השפעת-גומלין ומגע אישי, אבל גם בלי הנחה זו של קשרים היסטוריים נשאת קירבה זו מאלפת ומאירת-עינים.

אך יש גם צד אחר בהתפתחות הכת בפודוליה. בשום אופן אין להגיד שהמאמינים היו כולם עמי-הארץ ואנשי-המון, שהשתכרו מרוח צָנָעִים של התלהבות בלתי-מרוסנת ואמונה ללא-גבול בגילויי נביאיהם. כל מקורותינו מסכימים שחלק הגון מאנשי ה"כת

¹⁶ לפי כ"י הניל, אצל כהנא, ח"ב, עמ' 176; וכן בענייני שבתי צבי, עמ' 37. ¹⁷ באביב 1705 כותבים רבני קושטא שהקול נשמע שהלך לערי פולין ואשכנז, תוהיק, ע' 60. הוא גורש מצפת בערך באותו זמן שקארדוויז ניסה להשתקע בארץ-ישראל (1703 בערך), ומסתבר שאז עזב את הארץ.

הארורה" היו גם בפודוליה לומדים מופלגים ובעלי-תורה. כאן לפנינו בעיה נוספת: לא אנשים תמימים בלבד אלא גם מי שכל מקורות היניקה של התרבות הרבנית נפתחים לפניו, ומהם לא מעט אנשים שעוד המשיכו לשעשע את לבם בפלפול תלמודי הגון וידעו להעריך "חילוקים" דקים, מתמסרים לאמוציונאליות זה ולפיתויי היצר המשתולל. מה קרה כאן? שנאת עצמם של אנשים שמסורת שנתרוקנה מתכנה נעשית להם לזרא? התקוממות ומרד נגד המיכאניזציה של תרבות שכלית, והנאה נסתרת, כמעט שטנית, לרמוס ברגלים, בשעת השתוללות קלה וכבדה גם יחד, את כל מה שנשתלט על חיי רוחם וגופם יום-יום? שמחה להראות את עצמם אדונים לאותה הסמכות התלמודית המטילה את מרותה עליהם, שמחה להרוס אותה מבפנים ולהוכיח שאף-על-פי שיודעים הם את התורה הזאת ואפילו מפיקים תענוג ושעשוע מלימודה, מתכוונים הם למרוד בה? או שמא נצטרפו כאן גם כיסופים חיוביים יותר שלא ידעו להם מוצא בהן ההוא, כיסופים לשחרור אנושי ולפורקן, שנתלבשו בלבוש תורת השחרור מעול המצוות ובחזון מעורפל של שינוי-ערכים יסודי? או שמא באמת לא ידעו את דרכם בין זיקה מדעת לתרבות התלמודית העתיקה ובין זיקתם מאמונה עמוקה לחזון החופש המשיחי, והם נסתבכו וביקשו לעבוד לשני האדונים ולהנות את שני היצרים גם-יחד?

נראה לי שהמניעים השונים היו דרים בכפיפה אחת בלבם של כמה מהלומדים הללו, שהפכו את בית-המדרש בזולקווא לאחד ממבצרי הכת האנטינומיסטי. על-כל-פנים מצאו חוגים כאלה דרך משותפת עם פשוטי ההמון שנצטרפו ל"מאמינים", וצירוף זה מקנה לכיתה השבתאית, גם כאן בפודוליה וגם במרכזה השני במוראביה, את פרצופה ההיסטורי המיוחד. רבים מתלמידי-חכמים אלו היו נמנים לפני כן על האגף החסידי של השבתאות, וגם ר' יעקב עמדין מעיד, אם-כי רק בדרך אגב וכאילו כפאו שד, שאכן נשארו קבוצות של שומרי תורה וחסידיים שלמים בין אנשי הכת עד זמנו¹⁸. ר' חיים מלאך השריש אמנם את הלך-הרוח האנטינומיסטי בפודוליה, אבל גם כאן רב טשטוש הגבולות. יש שאותו הלומד נהג זמן רב בפרישות ובחסידות מופלגת ולאחר זמן משנה טעמו ונתפס על מעשים שלא יצשו, ורבה התסבוכת בלבבות הפוסחים על הסעיפים בין חסידות והפקרות. האכזבה שעדת החסידים לארץ-ישראל הביאה עמה, הכשירה בודאי אצל רבים את הקרקע לקליטת תורתם וסיסמאותיהם של האנטינומיסטים.

על דרכו האישית והתנהגותו של חיים מלאך אין לנו ידיעות ברורות. מפולין נדד לאשכנז והגיע עד לאמסטרדאם ואף-על-פי שנחשד בכל מקום ושמך הלך לפניו¹⁹, לא נתפס בשום מעשה עבירה וכדרך השבתאים הכחיש את אמונתו בפני זרים. בשנת 1715 דיבר אתו שם ר' לייב ב"ר עוזר, כדי לתהות על קנקנו מטעם פרנסי קהילת האשכנזים, והוא מספר שאחרי-כן חזר לפולין זקן ושבע-רדיפות ושם מת לפני 1718, וכמה חרפות ובזיונות נעשו לו אחרי מותו²⁰.

לעומת זאת אנו יודעים לא מעט על מעשי השבתאים בפודוליה. נראה שבסביבה זאת היה ארגון הקהילות רופף יותר מאשר בפולין-גדול או פולין-קטן, וכוח החרמות לא השיג את השבתאים שנתבצרו במספר גדול של קהילות קטנות וכפרים ממזרח ללבוב. אין כל ספק שבכמה מקרים נמנו רבני הקהילות הללו עצמם על אנשי הכת וחל עליהם מה שאמרת למעלה בנידון הלומדים. לכמה מהקהילות הללו יצא שם בשל התגברות היסוד השבתאי שבהן. בפרט נודעו כקנים של הכת הערים פוסק, גליניאני, רוהאטין, נאדב'ורנא, הורד'נקא, טיסמ'ניץ, סאטאנוב, פוסשאקש, פוד'היץ, זבארז', זלוז'שב, קאמינקא. כתבי ר' יעקב עמדין מלאים האשמות על מקומות אלו, אבל השמות חוזרים ונשנים גם ברשימות הפראנקיסטים, ובכמה ערים נשתמרה עד היום המסורת על הקבוצות השבתאיות שהיו בהן.

מכאן יצאו שליחים אל השבתאים המומרים בסאלוניקי לקבל את פני הנביא ברוכיה בסוף ימיו, ואין ספק שאז נקשרו קשרים אמיצים בין כתתו ובין הכת בפודוליה²¹. ברוכיה נתקבל גם כאן כמשיח חי או אל-אדם, שאינו אלא התלבשות חדשה של שבתי צבי. אבל מכאן יצאו השליחים גם לגאליציה, מוראביה ולערי אשכנז, שברבות מהן ובפרט בפראג, ברלין, פירט ומאנהיים, היו

¹⁸ תורת הקנאות, עמ' 142. וכן גם שם עמ' 161: "קצתם היו שומרי תורה אבל אדוקים בשיץ". ¹⁹ עיין למשל מכתבו של ר' אברהם ברודא לראשי קהילת אמסטרדאם, אצל כהנא, ח"ב 179. ²⁰ עיין שם, עמ' 178, מתוך כ"י זכרונותיו של ר' לייב, על קבורת החסידים בשבתאות עיין הערת סוקולוב בתרגום העברי של קראוזהאר: "פראנק ועדתו", עמ' 214, מפנקס החברה קדישא בלובלין. ²¹ עיין מאמרי על ברוכיה, "צינן", שנה ו', עמ' 193.

או קבוצות שבתאיות חזקות. רבים מהן היו נמשכים אחרי השבתאות החסידית ודרכיה, אבל נפוצו ביניהם גם דעות הקיצוניות וכתביהם. כשנתגלתה שבתאותם של קבוצת החסידים משרידי חברת ר' יהודה חסיד בבית-המדרש במאנהיים בשנת 1725 והוכרו חרם עליהם, חזרו רובם לפולין.²² אותו משה-מאיר מקאמינקא, שהלך לסאלוניקי והביא את תורתו של ברוכיה משם, נשלח מזולקווא אל המאמינים במערב אירופה, לפראג ולמאנהיים, ונתפס בפראנקפורט ע"נ מיין ובתרמילו ספריה שבתאית שלימה, מקצתה מדברי אנשי פודוליה, מקצתה מסאלוניקי ומקצתה מר' יונתן אייבשיץ מפראג.²³ בשאר חלקי פולין שככה או נתמעטה אז התנועה ונשארו רק קבוצות קטנות, מפוזרות פה ושם ובפרט בגאליציה, למשל בקראקא, ובמדינת פולין, כגון בליסא, קרוטושין, רוגאזין, ולטאווי. עוד שני דורות אחרי-כן יש סימנים למציאותם של שבתאים בוילנא²⁴ ובלז'ביטש (בגליל וארשה).

אך אין ספק כי אנשי פודוליה ניהלו תעמולה רחבה בשאר חלקי המדינה ע"י שליחיהם. אנו יודעים על כמה מהשליחים הללו וכן על מנהיגי הכת בפודוליה עצמה בעשרים השנים אחרי מותו של חיים מלאך. מכל המקורות ניכר שעד 1725 היתה התעוררות רבה, כנראה בקשר עם תקוות שתלו בברוכיה, אבל לא מעט השפיעה כאן גם יצירתו של מרכז שבתאי חדש בישיבה בפראג. הספר "ואבוא היום אל העין" של ר' יונתן אייבשיץ, סיכום דעותיו של ר' יונתן הצעיר על סוד האלהות בדרכי השבתאים, הובא מהר גם לפודוליה ונפוץ שם הרבה. בשנת 1722 וכן בשנים הבאות נתחדשו החרמות על הכת ביתר תוקף, בפרט לאחר שנתגלה אופיה האנטינומיסטי. כשהוכרו החרם בלבוב בשנה ההיא — מספר רבה לשעבר של הקהלה — עמדו על הבימה גם "כמה מאנשי הכת והתנדו על עונם בבכיה וזעקה עד למרום ואמרו: כזאת וכזאת עשינו, כפי נוסח הסדור שסדרנו"; וכן נעשה בכמה קהלות בפולין.²⁵ אבל לבער את הכת לא עלה ביד הרבנים, והעובדות מכחישות את דברי בעלי החרם באמסטרדם הכותבים, בשנת 1725, שרבני פולין גירשו את הכת מכל המדינה "כולה גרש יגרש בבל יראה ובל יקצא".²⁶ בעצם השנה ההיא פנה ר' משה חאגיז לראשי ועד ארבע ארצות כדי לורו אותם למלחמה נגד הכת, אך לא הצליח בדבר.²⁷ יתכן ששבתאים מתונים חתמו על החרמות הללו גם הם, כדי להסתייג ממעשי הקיצוניים שבכת, על-כל-פנים יצאו החרמות בפודוליה, כנראה, לבטלה. המאמינים ראו בר' יונתן אייבשיץ כוכב חדש ונתלו בו מבלי לשעות לחתימתו שלו על החרם שהוכרו נגדם בפראג. מומר אחד שנעשה אחר-כך מיסיונאר מטעם "עדת האחים המוראביים" מוסר מפי יהודים, שהעריכו את מספרם של השבתאים בתחילת המאה השמונה-עשרה בפולין ובאשכנז וארצות הקיר"ה בחמשה-עשר אלף איש²⁸, ידיעה שאין אנו יכולים היום לבדוק אחריה, הגם כי אינה נראית רחוקה ומוגזמת ביותר.

ר' יעקב עמדין מספר כי השליחים היו הולכים לפעמים גם כרוכלים המחזרים בעיירות, אבל בעיקר כמגידים ומוכיחים, כמו אותם ר' אקילי ור' זיסקינד שהלכו לברלין "כי לשון ציד בפייהם". המגיד ר' זיסקינד מת בן-שא בגאליציה, הרופא הידוע בזמנו ר' יצחק פוקטיס המכונה חזק טיפל בו במחלתו האחרונה ושאל אותו אם אמת בשמועה שכל ימיו האמין בשבתי צבי; ור' זיסקינד נתן לו את המפתח לתיבת הכתבים שלו "ופתח ומצא כל כתבי המינות הארורה, ואז משך ידו מרפואתו, ואמר לו: לך לדראון, מין ואפיקורס".²⁹ במתים מאנשי הכת נהגו דין מנודים.³⁰

בני הדור מספרים על דרכי תעמולתם, שידעו למשוך אנשים פשוטים על-ידי אמירת שיעורים באגדה, למשל בספר "עין יעקב", ומתוך שאלות וקושיות והסברות של אגדות תמוהות העבירו את התמימים "בלשון חלקלקות" לאט-לאט אל סודותיהם, התחילו להראות להם רמזים על שבתי צבי במדרשים ובזוהר עד שנקבעה "האמונה" בלבם. בשנת 1713 כותב ר' נפתלי כהן על השבתאים, שיש להם טקסים מיוחדים בשבת ושירים המיוסדים על שבתי צבי ובשעת הריקודים מוציאים מחיקם תמונות

²² עיין "ציון", שנה ט', עמ' 31. ²³ עיין עליו בתורת הקנאות עמ' 76–78 ובתחילת ס' התאבקות. על כל פרשת ר' יהונתן אייבשיץ עיין עכשיו בספרו המפורסם של מ. א. פרלמוטר: ר' יהונתן אייבשיץ ויחסו אל השבתאות (תשי"ז). ²⁴ עיין דברי ר' יעקב עמדין על שמעון ראגליר בס' התאבקות (דפוס אלטונא), דף קנ"ב, ובמכתב השליח השבתאי יצחק-אהרן תאומים מהורודנקא, משנת 1767, המזכיר כחבר לאמונתו את ר' יצחק הלוי המרביץ תורה בק"ק וילנא, עיין השלח, כרך ה', עמ' 58. ²⁵ תורת הקנאות עמ' 71. ²⁶ שם, עמ' 77. ²⁷ שם, עמ' 76. ²⁸ על פי ספרו של d. evangel. Christenheit und d. Juden, de le Roi, כרך א', עמ' 343. המיסיונאר הזה מחליף את שבתי צבי עם ישו וחושב את השבתאים ככת של יהודים המאמינים בישו. הוא מאמין בתמימותו שתעמולתם של המיסיונארים מהאלי עוררה את כל התנועה הזאת במזרח אירופה! ²⁹ תורת הקנאות, עמ' 70. ³⁰ שם, עמ' 77. גם בפראג נהגו לעשות להם כמה בזיונות בשעת קבורתם.

שבתי צבי ומחבקים ומנשקים אותן — דברים קרובים למה שמספרים על דרכי חיים מלאך וכתתו בירושלים.³¹ ור' נפתלי קורא תגר עליהם, כי דיבורם בנחת עם הבריות ומושכים אותם למינותם.³² ובדומה לזה מתאר ר' מיכל חסיד, רבה של ברלין, שבעצמו היה נמנה על השבתאים וחזר בו, על דרכי תעמולתם בין אנשים תמימים.³³ ראוי לציין שאין כל הבדל בשיטות אלה בין השבתאים בשנת 1700 ובין אחרוני הפראנקיסטים בפראג מאה שנים אחרי כן!

מהעומדים בראש הכת אחרי חיים מלאך נודעו לנו ר' יצחק קאדיינר בזולקווא, תלמיד-חכם חשוב שעוד יעקב פראנק מזכיר כי הוכרח ע"י ראשי הקהילה להתוודות על מעשיו בבית-הכנסת; הלמדן העשיר פישל או פייביל מזלוטש, גיסו של השליח השבתאי משה-מאיר מקאמינקא, והמגיד ר' יששכר מפודהייץ "המוחזק אצלם לאדם גדול וחסיד".³⁴ אחרי שערוריה שקמה בפודהייץ, הלך המגיד הזה אל הדונמה בסאלוניקי ואחרי דור הוא נמצא אחד מרבותיו של יעקב פראנק, שהראה לו הרבה רמזים אנטינומיסטיים ב"ספרים ישנים".³⁵ מפודהייץ יצאו למערב אירופה גם שני "בעלי שם" מפורסמים שהיו להם קאריירות של הרפתקנים באמצע המאה ה"ח, ונראה ששניהם מושרשים בהוי של הכת בפודוליה: האחד הוא ר' משה-דוד מפודהייץ,³⁶ והשני ר' שמואל פאלק הנודע בכינוי "דוקטור פאלק, הבעל שם מלונדון". אחדים מבני הכת המפורסמים, כגון משה ווידסלב וה"בעל שם מלונדון" נהגו כל ימיהם בחסידות וסגפנות ולא נודע על הליכתם אחרי תורת ההפקרות, אבל על מעשיהם של כמה מחבריהם מעידים כמה סיפורים וביניהם גם עדויות שנגבו מפיהם. ר' יצחק שור אב"ד בגוונדיץ, שאחדים מבני משפחתו היו מחשובי אנשי הכת, כותב בתשובה על דבר ספר-תורה שנכתב בידי סופר מבני הכת: "ההולכים אחרי המסית והמדיח ברכיה מסלונים, שהוא מן המפורסמות לבעלי מדע תרמית לבם והיה במחשך מעשיהם, שאף שלא שינו שמם וכסותם ולשונם מדרכי האמונים עלי תורת משה, אך חלק לבם בל עמם, חלפו תורה עברו חוק, מבית ומחוץ מצופים בכופר וזהב".³⁷

והנה דוגמה: אחד מגאוני התורה, הרב בעל "שאגת אריה", סיפר לגיסו ר' יעקב עמדין, "איך בהיותו בזולקווא בא לידו מעשה באחד מן המינים הללו שהיה נקרא פישל ולאטשוב שהיה בקי בכל הש"ס כמעט בעל פה והיה מתבודד ללמוד בחדרו, לא פסיק פומיה מגירסא, כי היה גם עשיר, ולא עוסק בדיבור בטל כלל. והיה מתפלל באריכות כפלים מחסידים הראשונים והיה מוחזק בחסיד ופרוש גדול. פעם בא אליו [ר"ל אל ר' אריה] להתוודות על עוונות וגילה על עצמו שהוא מאנשי הכת של ש"צ והודה ג"כ שאכל חמץ בפסח... והיה מראה עצמו כמתחרט ובה לעשות תשובה. ושוב נמצא כגנב במחתרת עובר על עבירות חמורות ונידוהו שם רבני מחוז וואלין ורייסין, וכששאלו אותו: מעיקרא מאי קא סבר שפירסם חטאו הנעלם והתוודע, מתחילה בצנעא ועכשיו בפרהסיא, ומאי טעמא לא צניעא באיסורא האידנא נמי? והיתה התשובה: אדרבה, הכי עדיף לסבול כל עלבון על אמונתו, לראות כי נאמן הוא לאלהיו [לש"צ].³⁸ כאן דמותו של המאמין הקיצוני בצורתה הפאראדוקסאלית ביותר. איש שגאון כבעל "שאגת אריה" ראה אותו כלמדן מופלג, מתעמק ב"תורה דבריה" כל ימיו, כדי לבטל אותה ביתר "כוונה". אכן עלה רקב בעצמותיה של היהדות אם חוגים בעלי הלך-רוח כזה יכלו לעמוד בה. התורה הניהיליסטית "שבטולה של תורה זהו קיומה" מקנה למעשה-עבירה של למדן כזה אופי של הרפתקנות: הוא מרגיש ומדגיש את העליונות של איש-הרוח כשהוא מעז פניו כלפי הערכים של ה"בריה". ואותו משה ווידסלב, שהיה מחברת ר' יהודה החסיד, היה יושב בתענית כל ימי השבוע ולא היה אוכל בשר, ולפתע פתאום "גילה פניו בפומבי והכריז ברבים ששבתי צבי הוא משיח ולא אחר... ואין לו מורא לעמוד אפילו על מגדל העיר לקרוא כן בקול גדול ולהשמיע ברחובות קריה".³⁹ בכמה מקורות מסופר שסופרים מאנשי הכת כתבו בתפילין את שמו של שבתי צבי במקום האזכרת: הכל מעשים שיש בהם משום הפגנה של מרד בסתר או בגלוי. נשתמר לנו שריד מתפילת אנשי הכת בפודוליה, שיעב"ץ קיצר אותה במקומות אחדים ושינה וסירס את המלים משבח לגנאי. ה"אדון הקדוש" שהתפילה פונה אליו אינו הקב"ה אלא ראש הכת ברוכיה, שנחשב לאל-אדם ולהתגשמות חדשה של שבתי צבי.

³¹ שם, עמ' 57. ³² אגרת זו נדפסה ע"י דוד קופמאן ברבעון Revue des Études Juives כרך ל"ו (1898), עמ' 285. ³³ Monatsschrift

f. Gesch. u. Wiss. d. Judentums שנה 76 (1932), עמ' 382 ואילך. עיין גם הערתו של ראובן מרגליות בקריית ספר י"ז (ת"ש), עמ' 422.

³⁴ תוה"ק, עמ' 70. על יצחק קאדיינר עיין גם דברי פראנק אצל קראוואר, כרך ב' עמ' 337. ³⁵ תוה"ק, שם ובספרו הפולני של קראוואר

על פראנק, כרך א', עמ' 48, 62, 196; ב' עמ' 83. ³⁶ עיין בהערה 43. ³⁷ שו"ת כוח שור, סי' ל"א, קולומיאה תרמ"ה, דף נ"ז ע"ג. המחבר

נפטר בתקל"ו. ³⁸ עדות ביעקב, דף ב' ע"ב. עיין החומר עליו משנת תפ"ה ותפ"ו שהבאתי ביציין, שנה ו', עמ' 193. ³⁹ עדות ביעקב, שם; תורת הקנאות, עמ' 146. ⁴⁰ תוה"ק, עמ' 70; ועיין גם בס' התאבקות (הוצ' לכוב), דף ע"ז ע"ב.

והרי התפילה כלשונה: "יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתעלנו בתורתך ודבקנו באמונתך וטהר רעיוני לעבדך באמת וביראה מתוך אהבה ובלבב שלם ותחזיק אמונתך בלבנו ושיהיו כל מעשינו בתורה דאצילות רק לשמך הגדול סניור סנטו נר"ל האדון הקדוש] להכיר גדולתך שאתה הוא אלהים אמת ומלך עולם משיחנו החי שהיית בתבל הגשמי וביטלת תורה דבריאה ועלית למקומך להסיע לכל העולמות ובלעדיך לא יש אל אחר".⁴¹ פולחן ברוכיה היה מפותח בכת ובין תשמישי הקדושה שלה שמרו בפודוליה על חתיכה מבגדו, כעדותו של פראנק עצמו.

נשמתם של המאמינים הללו נסערת עד היסוד ואין פלא שהיא נקלעת בין הקצוות של מוסר סגפני וחסידי מכאן, ומוסר של הפקרות מכאן. הסכנה הישנה של מוסר ספיריטואליסטי קיצוני כרוכה תמיד בתורה שהאדם "הרוחני", בעל שאר-הרוח ואיש-המעלה העומד בדרגת עולם האצילות, אינו יכול לחטוא לפי עצם טבעו. הרי הוא עומד בעולם שכולו טהור וכולו מתוקן, וכאן הכל קדוש, הכל מותר, ו"לְצִילָא לִית עָרְוָה". ובאותם הרגעים החגיגיים שבהם הוא מוציא את הכרתו הפנימית אל הפועל, אין מעשיו נמדדים, לדעתו, במידת בשר ודם. מכאן צעד קטן לתורה האנטינומיסטית על קדושת החטא, המופיעה בעקבות התורות הספיריטואליסטיות מאז ומתמיד. כי מלבד מה שהאדם הרוחני אינו יכול לחטוא, אפשר היה לבוא ולטעון שמבחינה ידועה מצוה היא ושומה עליו לעשות מעשים שלפי קנה-המידה של "עולם הבריאה" נחשבו לחטא, כדי לבטל בזה את ערכי העולם ההוא ולהכריז (אם גם רק בקרב עדת המאמינים ובחדרי חדרים) על מרידתו בערכים אלו.

בבהירות רבה משתקפות שתי העמדות האלו לגבי תורת קדושת החטא בהרצאתו של ר' משה חאגיז על שתי "הכתות" שיש, לדבריו, בין המאמינים הקיצונים: "זוה דרך הכת האחת שלכל סמא המטמא ומטמטם עצמו בעבירות קלות וחמורות יחזיקו אותו לקדוש ברגע, ואומרים שמה שענינו רואות, שאוכלים בימי הצומות, שאין זו אכילה גשמית אלא רוחנית, ומה שמטמאים עצמם לעיני השמש והירח, שאין זו טומאה אלא המשכת רוח קדושה, ודרך זה עצמו הוא הדרך של כל המטונפים הפוקרים הללו. ולכל מעשה רע שאנו רואים בהם שעושים בפועל, אמור יאמרו דכך צריך להיות ויש סוד בדבר והכל הוא תיקון והמשכת הקדושה מתוך הקליפות, באופן שהסכימו ביניהם שכל עושה רע ועוֹלָה, טוב וישר בעיני ה' למען ספות הרנה את הצמאה. ויש עוד כת אחרת ביניהם שמסבכים הכפירה על צד אחר וטענה אחרת יש להם שמאחר שבביאת הש"ץ הגואל שלהם כבר ניתקן עוון-אדם הראשון וחוה ונברר האוכל מתוך הפסולת, תורה חדשה מאתו יצאה להתיר את העריות וכל מיני תערובת איסור, דהא אין כאן עוד תערובת והיתה הקללה לברכה והכל מתוקן לסעודה. ואם מחזיקים בדת יהודית לעיני בני ישראל, אינו אלא משום אל תטוש תורת אִמְךָ, אך לא בכל האופן הנהוג והמקובל אצל ישראל, כי הקבלה [דהיינו התורה שבעל-פה] היא טובה אצל ההמון הישראלי, אשר לא ידעו סוד ה' המסור לחצופים האלה".⁴²

מובן שתורה זו פותחת מוצא להתפרצות יצרים פרימיטיוויים, שנתרסנו מדורות רבים על-ידי המשמעת המוצקה של חיי התורה וההלכה, ועכשיו כשבאה ההתפרצות ונפרצו החומות והסיגים, היה כוחה עצום כאילו נעצרו המים הזידונים של ההפקרות בסכר ונשתוללו ביתר עוז. מסופקני אם נצדק כשנראה את שתי המגמות במוסר השבתאי של אנשי הכת בפודוליה כנתונות במסגרות ארגוניות שונות. אין כאן כת של חסידים לחוד וכת של אנטינומיסטים לחוד, אלא המתיחות והתסיסה מצויות בתוך הכת האחת הכוללת את היסודות השונים, וביתר דיוק: במעמקי הנפש של כל אחד מהם. הרי אנו מכירים כמה שבתאים מפוזרים בשמותיהם ובמעשיהם, ואין כל סיבה לשער שבקהלה זו אשר מנתה כאלף נפשות, היו קיימים שני ארגונים נפרדים של המתונים והקיצונים. על-יד אותו מגיד ר' יששכר וחבריו השקועים במעשי תָּבֵל וזמה ועל-יד המקובל ר' משה-דוד, שהוכרח אחר-כך לגלות לאשכנז ושדעותיו היו כנראה קרובות לדעות הקיצונים,⁴³ נמצא גם "הצדיק ר' שלמה, שהיה כל ימיו בעל-תשובה גמור, יושב בתענית יום יום ומקוואות ושאר סיגופים... וזה לא עבר יותר רק שאכל שני וויינשעל (דובדבנים) בתשעה באב".⁴⁴ וסופה של חסידות כזאת מי יסוּרנו? יש שנהפך לבו ופנה לסטרא אחרא, ויש שהוציא את ימיו בקדושה ושמך הלך לפניו — אם גם נתלווה במקצת לחיטת שפתים ורינון שהיו מרגנים אחריו. כן קרה לאחד מגדולי המקובלים של ווילין, ר' יעקב-קופיל ליפשיץ מאוסטרא, שישב בסוף ימיו במזריטש (נפטר סמוך לשנת 1740), בעל "שערי גן עדן" וסידור-התפילה "קול יעקב".

⁴¹ עיין הנוסח המתוקן ב"ציון", שנה ר', עמ' 190. ⁴² עיין שם, עמ' 139–140. ⁴³ עיין עליו במאמרו של ח. וירשובסקי, ב"ציון", שנה י', (תשי"ב), עמ' 73–93. ⁴⁴ לפי עדותו של בר בירקנטאל מבוליוחוב, בספר "דברי בינה"; עיין א. י. בראוור, השלח ליג (תרע"ז), עמ' 332.

חכם זה שנחשב ע"י הבעל-שם-טוב והחסידות הבעש"טנית לאחד מקדושי עליון, נתגלה על-ידי חקירה מדויקת של ספריו כמקובל שבתאי מובהק: כל שיטתו בקבלה (בפרט בספר "שערי גן עדן") מלאה דעותיהם ותורותיהם המיוחדות של השבתאים, ובפרט מדברי נתן העזתי⁴⁵. גם מחבר זה התגונן בראש ספרו בפני האפשרות של חשד כי יתעורר עליו, על-ידי דברי מחאה נמרצים מן השפה ולחוץ נגד קבלתם של השבתאים: "כמו שיש חדשים מקרוב באו וישתבחו בעיר לאמר רק בנו דיבר ה' ואתנו ישכון אור החכמה ויענו במרמה לאמר שתורה חדשה נתגלה להם מפי משיחיהם חכם הרזים ועושים להם זמירות וחרוזים ובהם מכרכרים ומפוזזים ואת הקדושים המה מבזים". ומי ישער אחרי הקדמה כזאת ודברי הבקורת על הדעות שאינן "לא מקבלת הראשונים ולא מקבלת האחרונים", שכל הספר עצמו בנוי על הנחות כאלה? ענין שבתאותו של המחבר טושטש, ממש כשל ר' השיל צורף, וכשהובאו ספריו לאחר ששים שנה לבית-הדפוס על-ידי החסידים, נחשבו מאד בעיניהם ונלמדו בחוגיהם, אף-על-פי שנראה כי גם אז משכו רבים מבעלי הקבלה האורתודוקסית את ידם מהם.

דבר אחד ברור: לחסידיו של הבעש"ט לא היה מושג מדויק על גבולות השבתאות, ונראה שבאמת רבים היו המעקרים העיוניים והמוסריים אל החסידות החדשה, ולא לחינם יש רציפות טרמינולוגית בשם "חסידים" מן הכת השבתאית עד החסידות. עוד משכילי טארנופול בתחילת המאה הי"ט חשבו—ממש כמו המתנגדים בליטא בימי הגאון מווילנא—שלא רק תורת החסידים החדשים אלא גם רבים ממנהגיהם, כגון דבקות, התלהבות, הרחקת העצבות, הזמירות והריקודים והכאות-הכף שלהם, באו להם ממנהגי הכת השבתאית⁴⁶. יש כמובן טעמים רבים וטובים להטיל ספק בסיפוריהם, שכאילו כל תורתו של המגיד ממזריטש בספר "ליקוטי אמרים" נלקחה כמעט מלה במלה מתוך "ספר הצורף" (כפי שנזכר למעלה). אבל אין ספק שהרקע האמוצינאלי של שני החוגים שוה ושבאמת נלקחו אותם המנהגים החסידיים, המיוסדים על אמוצינאליזם זה, ממנהגי השבתאים וקירבה זאת אינה רק בדברים חיצוניים שבהנהגה, כמו אלה שהזכרתי, אלא מתבטאת אף בצורת המנהיגות החדשה שהופיעה כאן. הצדיק החסידי אינו אלא גלגולו של הנביא ואיש-הרוח השבתאי, כמרכו החי של עדת-מאמינים, אלא שבדמות הצדיק ניסו להעמיד את הפאראדוקסים הכרוכים בתפיסה השבתאית של איש-הרוח בצורה שלא תתנגש התנגשות הרסנית בצורת הסמכות הרבנית המסורתית שביהדות. מכיון שהבעש"ט פעל רוב ימיו באותן הקהילות הפודוליות הנגועות בשבתאות, יש גם לשער שעברו אנשים מכאן לכאן, ואין פלא שאנו מוצאים אף לאחר דור במחנה החסידים בברוד "פורצי גדר" שאינם אלא ספיחי השבתאים הנסתרים, כגון אותו מלמד מתפקד, שהערותיו על ה"שלחן ערוך" הגיעו לידינו⁴⁷.

1

כך נמשכו חיי הכת השבתאית עד שנות החמשים של המאה הי"ח כארגון מחתרת בקהילות היהודיות בפולין; בגלילות פודוליה ולבוב היתה חזקה ומושרשת בקהילות רבות, ובשאר חלקי המדינה נתפשטו שלוחותיה פה ושם ונתקיימו קבוצות קטנות של אנשי הכת מווילנא ועד קראקא. לרבים ממאמיניה נהרס עולם היהדות מבפנים, אף-על-פי שעדיין החזיקו בו מבחוז ואף-על-פי שזיקתם לאורח-החיים היהודי כצורה נורמאלית של חיים בנכר היתה חזקה ומודעת. בסוד השתעשעו בכתבים שדיברו על אמונתם החדשה בלשון של רזין דרוזין, במונחים של קבלת האר"י ונתן העזתי, דברים עמוקים הרחוקים מהבנת "המאמין" הפשוט, שביקש באמונה זו איוו גאולה נסתרת, שחרור מעול חייו, שלא מצא אותם בתורתם של רבני הדור, חכמים שנסתבכו באמונתם ואנשים תמימים שבשורת השבתאות הבטיחה להם ערכי חידוש בחיים והרגשת חיים מרוממת, נתחברו יחד בלהקות הללו. אנשים תמימים — אך אמונה שכל סימני התמימות נמנעו ממנה, שהרי כולה בנויה על סתירות והפכים, על הריסה ממשית ותקות בנין ערטילאית ועל ההכרח של חיים כפולים, חיי אדם שאין תוכו כפרו. אנשי הכת נושאים את עיניהם למשהו שאינם יודעים להגדירו, הם מתהלכים בלי מנהיגים גדולים, אחרי מותו של חיים מלאך, אלא שפה ושם נשואות העינים לר'

⁴⁵ דבר שבתאותו הוכח באריכות ע"י ישעיה תשבי במחקרו "בין שבתאות לחסידות" המוקדש למקובל זה, עיין "כנסת" ספר תשיעי (תשי"ה), עמ' 238—268. תשבי הוכיח שמקובל זה חיבר כעין סיכום שיטתי של תורת נתן העזתי, אגב טשטש מקורותיו. שם קבע שר' יעקב-קופיל הוא אחיו של השבתאי ר' חיים ליפשיץ מאוסטרא בעל ספר "דרך חיים", שנזכר לעיל. ⁴⁶ עיין בתעודה שנתפרסמה ע"י זאב רבינוביץ, "ציון", שנה ו', עמ' 83. ⁴⁷ עיין ש. דובנוב: חסידים פורצי גדר, השלח כרך ז' (1901), עמ' 314—320, ובתולדות החסידות שלו, עמ' 228—230.

יונתן אייבשיץ בפראג. אבל חכם זה שנסתבך יותר מכל חכמי הדור בהעפלה המשיחית הנסתרת. אין בו אומץ-הלב של מנהיגות והעזה לצאת בגלוי. ובמקום חכם שבחכמים, פיקח שבפיקחים ונושא הירושה התרבותית של דורות רבים בנגלה ובנסתר כר' יונתן אייבשיץ — הופיע אדם בלי מעצורים, איש היצר והאכזריות, אדם בלי תורה ובלי מעשים, אבל אדם בעל קו אחד, אדם כיעקב פראנק.

התנועה הפראנקיסטית אינה אלא ההמשך והסיום ההגיוני של השבתאות הפולנית. ואין לתמוה שהרבנים והציבור לא חשבו אותה לחטיבה מיוחדת. אין מדברים במקורות היהודיים על "פראנקיסטים" אלא על "כת שבת צבי" (ובפי העם על "שקסלעך" או "שבת צביניקעס"). ובאמת אין כאן כל קרע וחיידוש עקרוני. התנועה הפראנקיסטית הוציאה אל הגלוי את היסודות ההרסניים והמהפכניים החבויים בשבתאות, ובפרט באגף הקיצוני שבה. היא ריכזה את כל האנשים הנוטים לקיצונים מאז ודחפה את החסידים שבמחנה להכרעה: לשמור אמונים לתנועה כשהיא מרימה את נס המרד בפרהסיא, או לחזור ולהיטמע בציבור היהודי הרחב מתוך ויתור על החזון השבתאי.

מי היו המונהגים, אנשי-המחנה הרגילים של התנועה השבתאית — על זאת עמדנו בפרקים הקודמים. החידוש המיוחד שבא לתנועה עם הופעתו של פראנק, הוא כולו בצד האישי, בצד המנהיג. העובדה שמנהיג כזה דוקא יכול להתקבל על חלקי ציבור מסויימים, אומרת הרבה על המונהגים. לא יספיק כאן להתלונן על התנוונות ושחיתות, על רמאות ואחיות-עניים, הצדה ברשתה פורים ועמי-הארץ. כל אלו ישנן כאן, והצד החשוך שבתנועה מתגלה בחריפות יתירה באישיות העומדת בראשה. אבל כל אלו לא היו מוצאים להם הד, אלמלא נפגשו באוצר גדול של כוחות המבקשים את תיקונם, של רצון פן לגאולה, שנסתבך בדרכים אפלות ומוכן ללכת אחרי כל מנהיג בעל עוז-נפש ותקיפות-הרוח, ובלבד שיבטיח דרך למרחב ותהא זו אפילו הדרך אל התהום. כל מה שאנו יודעים על מאמיני פראנק מוכיח, שאלו היו אנשים שבנקל אפשר היה להפוך אותם לאלמנטים פרו-דוקטוריים, אנשים שנכספו לשינוי דרכים וערכים, לתוכן חיובי של חזונם, מהירות עלייתם של המומרים בחברה הפולנית מוכיחה מה רב היה הכוח הבונה שהיה צפון כאן גם מבחינה חברתית.

אך מי יכחיש, שבעד דרכם אל המרחב שילמו מחיר איום, מחיר ההתכחשות וההתנכרות ומחיר של מרמה וזדון. ידוע, שהנקודה האיומה ביותר בתולדות הפראנקיסטים היא הופעתם כמעלילים את עלילת הדם על כלל ישראל, בוויכוח שבינם ובין הרבנים בלבוב. העובדה האיומה שקבוצה יהודית, ותהא אפילו קבוצה של מתמרדים ומינים, תסייע בידי שונאי ישראל במלאכתם הבזויה ביותר ותעמיד בסכנה את הציבור כולו — היא שכמעט נטלה מאתנו את האפשרות לדון על כל התופעה הזאת מתוך הבנה היסטורית ורצון לאובייקטיביות מסויימת. ענין עלילת הדם שהעלילו הפראנקיסטים נחקרה בדורנו לאורכה ולרוחבה על-ידי מאיר באלאבאן בספרו "לתולדות התנועה הפראנקית", על יסוד המקורות החדשים שנפתחו על-ידו ועל-ידי אחרים. באלאבאן העלה בחקירתו מסקנה חשובה, המבארת הרבה מן החידה: מה לשבתאים הללו ולעלילת-הדם? הוא הוכיח שאין כל קשר אורגאני בין עיקרי האמונה של אנשי הכת, כפי שניסחו אותם בוויכוח הפומבי (שהיו עדיין רחוקים מאד מעיקרי אמונתם האמיתית!), ובין הענין המרעיש הזה של עלילת-הדם. נתברר לנו, כי בני הכת לא רצו כלל לטעון טענה זו מצד עצמם אלא הוכרחו לכך על-ידי הכמרים שהיו מעוניינים להשתמש ביהודים הבאים לידם לצרכיהם הם. בני הכת התחמקו עד כמה שיכלו מלעורר את הטענה הזאת. הם היו מוכנים להוכיח, שהתלמוד הוא ספר מגוחך ואף מושחת, אבל בהצעות שנכתבו באמת על ידם והובאו לפני הכמרים, אין זכר לטענה זאת. כל התעודות בהן נזכרה טענה זאת, אמנם נחתמו ע"י באי-כוחם אבל לא נתחברו על ידם. וכל אותו החלק שבויכוח לבוב — מלאכת הכמרים הוא, והטענות הושמו בפי הפראנקיסטים מתוך ספרות אנטישמית נוצרית והם הוסיפו עליהן קצת דרשות של דופי על דיני יין אדום בפסח וכיוצא בזה, דברי צחוק והיתול. ואחרי-כן השתמשו הפראנקיסטים בעלילה זו פה ושם, כדי להתנקס ברבנים שרדפו אותם רדיפה אכזרית לפני המרתם. אליעזר מצזנין, מבאי-כוח הפראנקיסטים, אמר לר' חיים הכהן בפאפורט, רבה של לבוב, אחרי גמר הוויכוח בנקודה זו, בלעג של זדון: "חיים, הנה לך דם תחת דם! אמרת להתיר דמינו, הנה גם לך דם תחת דם".¹ טענה מזוהמת זאת מוכיחה, כמה עמוקה היתה שנאתם ומה רב היה העיורון בו הלכו המאמינים אחרי פקודתו של פראנק; היא מוכיחה כמה רבה היתה התנוונותם הלאומית

¹ באלאבאן, לתולדות התנועה הפראנקית (תרצ"ד), עמ' 285.

והמוסרית ומה עזה היה יצר התעוועים בנפשם; אבל מבחינה פנימית אין לאותה טענה כל מקום בתולדותיהם ובהשקפותיהם. בספרותם הדתית, שנכתבה אחרי המרתו של פראנק, בין על-ידי מומרים ובין על-ידי פראנקיסטים שנשארו ביהדותם, אין זכר וחצי זכר לטענה זו או לאמונה כל-שהיא בצדקתה. היא לא היתה אלא תכסיס של מלחמה ואינה מוסיפה כלום להבנת עולמם האמיתי.

עולם זה נתפתח אמנם לא מעט בהשפעת המאורעות החיצוניים ובהשפעת המנהיג שהיתווה את דרכם. מנהיג זה, שנולד בדיוק מאה שנים אחרי שבתי צבי (בשנת 1726), הוא מבחינה אישית ניגודו הגמור. האיש שנחשב לגלגול החדש של שבתי צבי וממשיך שליחותו בפולין, אינו אותו תלמיד-חכם פאסיווי, הנקלע בין עליית-נפש אַקסטאטית ובין מרה-שחורה, אותו חסיד מומר, המבקש אפילו אחרי המרתו לשמור על מנהגי היהדות הרבנית ככל שאפשר. כאן לפנינו דמות אחרת ושיעור קומה אחר. משיח זה שנחשב כהתגשמותה של ספירת תפארת (מידת יעקב בתורת הקבלה), ל"אל-אדם", בהתאם לאמונת כיתתו של ברוכיה, הוא איש עממי, בור ועם-הארץ, המתפאר בבורותו והמעמיד את שליחותו עליה. הוא מספר שכאשר נגלה לו בחלום, שהוא נבחר לשליחות לפולין, ביקש מאת הקב"ה, שיבחר באחד מחכמי הכת, בר' יששכר או בר' נחמן. היודעים תורה ויודעים לפרש סודותיה ולהתווכח עליהם, ולא ב"פרוקטאק" (אדם פשוט) כמוהו. אבל לאחר שנהפך למנהיג, הוא מגלה את התכונות הגנוזות בטיפוס זה: את האחדות המשונה של אכזריות, עריצות ללא גבול, עוז-נפש ועוזות-פנים, ועל הכל — גדלות של התנהגות ועממיות בכוח ההבעה, היודעת כיצד לנהל אנשים וכיצד לדבר אליהם. יתכן שהוא רמאי — כמה ממעשיו אין להם כל הסבר אחר מאשר אחיזת-עינים וגניבת-הדעת — אבל יחד עם זה יש בו אותו כוח מושך של אישיות שטנית. הוא דומה לאכרים הרוסיים הללו, שנהפכו לראשי כיתות, לנביאים ול"כריסטוסים חיים" באוקראינה. אין כל סיבה שלא להאמין, כי גם ליעקב פראנק הצעיר היו שעות של התלהבות פראית, של אַקסטאזה וחזון, כמות שהיו לאכרים-הנביאים הללו. אין ספק שהוא כבר נולד בחוגי הכת ונתגדל במנהגיהם — אביו היה מוכרח לעזוב את גאליציה כשנתגלתה שבתאות² — וכאשר עבר לבוקארשט או לארצות הבאלקאן בימי בחרותו היה כנראה כל הזמן במגע עם הקבוצות השבתאיות, שנפוצו שם הרבה. בכרוז נגד הפראנקיסטים בפראג משנת 1799 נאמר שהשליח הידוע משה-מאיר מקאמינקא היה דודו של פראנק³. הוא כבר בא כ"מאמין" לסאלוניקי ולאיומיר, בתחילת שנות החמישים, ונראה שבאחת התחנות הללו בדרך נדודיו הוכר כנביא ובאחת ה"הארות" שבאו עליו, נקבע בו אותו חזון של גדולה, השתלטות על לבות בני אדם ותאוה ללא גבול ומעצור, הקובע את אפיו ואת הליכותיו עם בני-אדם כל ימי חייו. יש בו איזה בטחון בעצמו, בכוחו לשלוט ולפצות את מתיקות השלטון, הנותן לו באמת כוח על לבבות הנכספים למנהיגות. כל ה"סטרא אחרא" שביצר השלטון באה אצלו לביטוי מופת. כשהתווכח עם חכמי השבתאים על מעלתו של שבתי צבי, שכמה מהם חשבו כי מעלתו אלוהית, אהב לשאול אותם: איך יתכן דבר זה והרי הוא לא השיג את התענוג העליון שהוא מתיקות השלטון⁴. בכת השבתאית של ברוכיה עם תורתה על התגשמות אלוהית בבשר ודם מצא פראנק את המקום האידיאלי לפעולת אדם תקיף: כנביא, כאל-אדם קיבל את הסמכות המוחלטת על המאמינים, שסיפקה את תאות השלטון אשר בו⁵.

מסיבות שובו לפולין אינן ברורות. מכיוון שנמצא כל הזמן בחברת חכמים שבתאים מפודוליה, שנעשו אחרי-כן מראשי חסידיו, יש להניח שהידיעה על התעוררותו כנביא ועל המעלה הנוספת שנחן בה — ירידת כוח אלוהי עליו — הגיעה לפולין. קבלת פניו בעיירות אחרי שובו מוכיחה בבירור, שלא היה צריך להתחיל ולכבוש לו עמדה והכרה בחוגי הכת, אלא שחיכו לו וקיבלו אותו מיד בלי כל ערעור כמנהיג ודָּבָר. ידועים המאורעות הקשורים בהופעתו. בדצמבר 1755 עבר את הדניֶיֶסטר

² קורלובקה שבה נולד לפי דברי עצמו. היא לא רק שם של עיירה במזרח גאליציה אלא גם שם לאחד מפרברי בוטשאטש, ועד דורנו נשתמרה בבוטשאטש מסורת על מקום הבית בו נולד. ברם, מסורת זאת מפוקפקת מאד ואינה מתקבלת על הדעת, כי בני משפחתו של פראנק (דודו וכו') גרו עוד בשנת 1756 בעיירה קורלובקה. ³ צילום הדף הזה שנתפרסם בפראג, נמצא במאמרו של Začek על הפראנקיסטים בפראג בספר השנה לדברי ימי היהודים ב"כוסלובקיה", כרך ט' (1938), מול עמ' 374. ⁴ קרויסהאר, פראנק ועדותו, בתרגום העברי של נחום סוקולוב, עמ' 37 ועמ' 59, ובמקור הפולני כרך א', עמ' 30 ועמ' 54. ⁵ עד כמה דבק פראנק בהוי של כת ברוכיה, ניכר מפרטים רבים, פרט מעניין הוא שאחד השירים החביבים ביותר על פראנק והשגורים בפיו וכפי חסידיו הוא השיר "שינייור מואישטרו", שנוסחו המלא נמצא עכשיו בספר "שירות ותשבחות של השבתאים" שיצא לאור ע"י מ. אטיאש ועל ידֵי (תשיח), ועין שם עמ' 160–161.

ונכנס לפולין עם חבר מרעיו שבאו כנראה לקבל את פניו. שני חדשים עבר בעיירות בגאליציה המזרחית עד לבוב וריכוז סביבו את האגף הקיצוני שבמאמינים. נערכים טקסים מיוחדים לפי מנהגי הכת, וברור שפראנק הופיע בהם כגלגול חדש של אותו אל-אדם ברוכיה, שתורתו היתה מקובלת בפודוליה, ובקווייה היסודיים בלי ספק גם על פראנק עצמו. התואר שבו נקרא ברוכיה אצל חסידיו, "האדון הקדוש" (סיניור סאנטו), הועבר גם על פראנק והונהג בין כל אנשי כתתו. הדרשות שדרש בפניהם היו מבוססות על התורות הללו ועל מימרות של ברוכיה השגורות בפיהם, והוא עצמו זכה לפולחן דתי מלא כלפי אישיותו. התנהגותו עם אנשיו היתה במידה שקולה וברצינות קפדנית של שליט מגבוה, המנוגדת בניגוד מזור להשתוללות הפראית בטקסי הוימה שנערכו לפניו. אך ניגוד זה אף הוא היה בלי ספק מהגורמים העיקריים לקסם שעטה את ראשו של פראנק בעיני חסידיו. כפי שניכר מכל המקורות, מטענות הרבנים ומאגרות הכמרים שלאחר כך, היה חלק גדול מאנשי כתתו מורכב מעניים ומרודים, מן השכבה הפשוטה ביותר של כפריים ואנשי עיירות קטנות שהלכו אחריו באמונה עיוורת ללא כל תהייה ועירעור. ברצון קיבלו עליהם את מרותו. הוא הבטיח להם תיקון, גם חמרי וגם רוחני, וכל דברי תורתו מלאים סיפורים על אוצרות זהב ועל החזון של אזור יהודי, שבו ישלטו המאמינים. אין ספק שרעיון "טריטוריאליסטי" זה, התקוה להשיג אי-שם בפולין חבל-ארץ להתיישבות מרוכזת של כל אנשי הכת, העסיק את פראנק מראשית הופעתו בפולין — כשם שהעסיק אותו עד סוף ימיו. מתי בא הקץ על רעיון ארץ-ישראל וקשרה אל תקות גאולתם של השבתאים הללו — זאת לא נדע, אבל מותר לשער שדבר זה הוא אולי תרומתו האישית של פראנק להשקפותיהם. ענין ארץ-ישראל אינו תופס אצלו כל מקום-שהוא, בעוד שתפילותיהם של הדונמה בסאלוניקי, שנתגלו בימינו ושנתחברו לכל המאוחר בימי ילדותו של פראנק, מלאות עדיין תקוה זו ומקיימות את כל הניסוחים המסורתיים של שיבת ציון. כשהופיעו הפראנקיסטים שנה וחצי אחרי הופעת פראנק בוויכוח הראשון עם הרבנים בקאמניץ-דפודוליא, אנו מוצאים בין עיקרי אמונתם בפעם הראשונה את ביטול התקוה לבנין ארץ-ישראל: "אנחנו מאמינים שירושלים לא תיבנה עוד עד עת קץ" (הכוונה אפילו בעת קץ)⁶. ולעומת זאת מופיע אצלם הרעיון הטריטוריאליסטי בצורה ברורה ובולטת, ואפילו בכתיבה-הבקשה שלהם אל ראש ההגמונים ואל מלך פולין הם חוזרים על בקשתם להקצות להם אזור התיישבות מיוחד בקרבת לבוב, והרי הם, המאמינים, הנם בני-ישראל האמיתיים, בניגוד לאותו "ערב-רב" של הכופרים האנטי-שבתאים, וריכוזם הטריטוריאלי הוא אפוא מציין ארץ-ישראל אמיתית. מותר אולי לשער, שפראנק המשיך בהטפה זו לריכוז הטריטוריאלי של כל השבתאים, לאחר שיוורשו להופיע כעובדי האל האמיתיים בפרהסיא, את הקו המסורתי של ישובי מיעוטים לאומיים בפולין; זכרונות מתקופת הזוהר של ועד ארבע ארצות, המתפורר בזמנו, וזכרונות על מעמדו כשלטון עליון אבטונומי של היהודים, המריצו אותו ללבות תקוות למשהו מציין זה גם מצד השבתאים.

ברור מכמה ממימרותיו, שהיה מחבב על חסידיו את פולין והיה מעביר את התקוה המשיחית החיה עדיין בחוג חסידיו מארץ-ישראל לארץ הזאת. פולין היא נחלת ה'. "זאת היא הארץ שהובטחה לאבות. אם יתנו לי את כל הארצות מלאות אבנים יקרות לא אצא מפולין, כי זאת היא נחלת ה' ונחלת אבותינו"⁷. וכן ייחס געגועים לפולין אפילו לשבתי צבי ואמר עליו: "שבתי צבי לא לקח לו אשה רק מפולין ואותו האדון [ברוכיה] אמר בפירוש: כי אני אינני יכול ללכת לפולין"⁸. הוא מקטרג על כיסופי חסידיו לארץ-ישראל: "אתם הייתם פונים [בתפלות?] אל הארץ שבה ראשיהם של האזרחים עטופים, אבל כל הטוב והיופי והנוי גנוזים בפולין"⁹. הוא היה אומר שאינו פוחד מפני אימות יום הדין בשום מקום כמו בפולין, ולעומת זאת הוא מבטיח שלעתיד לבא כל האבות, משה, אהרון וכל המלכים והקדושים יבואו לפולין וגם שבתי צבי וברוכיה עתידים להיות שם!¹⁰ השליחות האמיתית היא בפולין. "כשנאבק המלאך עם יעקב שאל אותו: יעקב, לאן אתה הולך? ענה לו: לשדה אדום, דהיינו לפולין, אמר לו: וכי יודע אתה, יעקב, מה יש לעשות שם? הרי כך וכך יש לעשות שם. מיד נפלה אימה גדולה על

⁶ כאלאבאן בספרו הנזכר, עמ' 150. סדר התפלות ש' לדונמה נתפרסם על ידי ב'קריט ספר', שנה י"ח וי"ט. Frank i Frankiści Polscy.
מאת Alex. Kraushar; קראקא 1895, כרך א', עמ' 308. אח הליקוטים מדברי פראנק שבסוף כל כרך אני מביא כאן בציון מספר הסעיף בלבד.
⁷ Żywot, Skon i Nauka Jakóba Józefa Franka, Hip. Skimborowicz (ווארשא 1866) עמ' 64. אין ספק שהמלים הפולניות Pan mówił אינן מתכוונות לשבתי צבי עצמו אלא לאיש אחר, ליאותו האדון הנקרא בפי אנשי כיתתו בקביעות "האדון הקדוש". כן כוונת מונח זה גם שם עמ' 67: לא שרידי בגדו של שבתי צבי (כפי שסקימבורוביץ פירש בטעות) אלא אלו של "אותו האדון" ברוכיה שמרו בני הכת בפודוליה. ⁸ ס' 1813. ⁹ סקימבורוביטש, שם. המאמר על האבות ס' 1172.

יעקב ויתעלף. באותה שעה אמר המלאך: לא יקרא עוד שמך יעקב כי-אם ישראל. יבא יעקב אחר וישלים את הפעולה הזאת בפולין¹¹.

תוך ליבוי זה של התלהבות לפולין היה פראנק רגיל לשעשע אותם בשתי התקוות גם יחד: בתקווה לפרודוקטיוויזציה, למשלוחי-יד הגונים ולחיים מסודרים, שעניים אלה נושאים אליהם את נפשם, ובתקווה לעושר נסתר שיתגלה להם מתחתיות ההרים ומאיים רחוקים, שהוא מספר להם ארוכות וקצרות על-אודותם. בין כך ובין כך תפסה התקווה לשינוי מעמדם החברתי מקום רב בלבם. הוא מבטיח להם דרך עלייה וכיבוש בפולין, ובינתיים הוציאו את פרוטותיהם האחרונות על "משיחם החי".

הטריטוריאליזם של פראנק משמש אפוא גם את תאוצת השלטון שלו וגם את געגועי חסידיו לחידוש-חיים ולבנין. בראשית פעולתו של פראנק בפולין לא נתכוון לשמד, אבל נראה שבהתלהבותו הראשונה דרש מהשבתאים שיגלו את אמונתם בפרהסיא. לדבריו, כיוון את מעשיו להופעה גלויה כזאת. הוא התווכח עם ה"מאמינים", שטענו כי מצוים הם להסתיר את דרכם. "ואני אמרתי: אדרבה, ידע כל העולם ויראה, אם דבר רע הוא — יאבד נא מהר; ואם אמונה טובה היא — מי יוכל להשחיתה?"¹² לפי זה נתכוון מלכתחילה למלחמה ברבנים, בתוך המסגרת של כנסת ישראל, אך לא לפרישה ממנה. ואת המלחמה הזאת עורר על-נקלה, טקס נסתר אחד, שנערך בפניו בעיירה לאנצקורן, הופרע על-ידי יהודים ממתנגדי הכת — ופראנק מזכיר בפני חסידיו שהוא עצמו יצא בלילה ופתח את תריסי החלונות הסגורים, כדי שישמעו את שיריהם ויראו את מעשיהם¹³. אז קמה שערוריה גדולה, ובמאוס 1756 התחיל משפט ארוך נגד השבתאים בפני בית-הדין בסאטאנוב, שהתקשר עם ועד ארבע ארצות. כמה מגביות-העדות של חוזרים-בתשובה בפני בית-דין זה נשתמרו בידינו ב"ספר שמוש" של ר' יעקב עמדין¹⁴, ובהן גילוי מקצת הנסתר של הכת בשנים שלפני הופעתו של פראנק. בינתיים נתעוררו הרדיפות על האנשים שנודעו כבני הכת, כמה מהם נאסרו והתחילה תקופה של נדודים בין גבולות תורכיה ופודוליה, שפראנק ונאמניו נדדו בהם. לפי עצתו של פראנק החליטו חלקים מהכת לגלות את עצמם ולהופיע גם בפני השלטונות הזרים כיהודים המתנגדים לתלמוד. כ"קונטרא-תלמודיסטים" ו"זוהריסטים" ביקשו את חסותם של אנשי-הכנסיה ואחרי-כן גם של המלך בפני רודפיהם.

בסיון 1756 הוכרז בקרד החרם החגיגי על השבתאים הללו — אישיותו של פראנק עדיין אינה מופיעה כאן ותלמידיו נחשבו לחסידי ברוכיה. "וחלילה לשום אדם להיות לו שום עסק עמהם באיזה משא ומתן או באיזה הלואה, כללו של דבר שמופרשים ומובדלים מכל עדת ישראל, והכריזו על נשיהם ובנותיהם שהם זונות ועל בניהם ובנותיהם שהם ממזרים גמורים למען לא יתערבו בתוכנו, ופתם פת כותי וזבחייהם זבחי מתים... ועוד שהחשוד על האמונה הכוזבת הזאת חלילה לו להורות הוראה בשום מקום ואסור לשמוע הוראתו. גם אסור להורידו לפני התיבה בשום פעם, גם לא יחזיק שום תלמידים ולא יהיה סופר סת"ם ושוחט ובודק". ומפני שנתלו בתורת הנסתר "ויצאו ללקוט אורות בסתרי התורות, וטרם ידעו לקרות מעל ספר תורת ה' פשט וגמרא יכין לו הדרך לקרות ולבוא בנקרת הסודות ולאחוז בנסתר בעשר ידות... ותולין בוקי סריקי בספר הזוהר ובכתבי האר"י", על כן גזרו חכמי הועד, שאיש לא ילמד זוהר וכתבי קורדובירו לפני היותו בן שלשים ולא את כתבי האר"י עד ארבעים¹⁵. שנה שלימה רדפו את חסידי פראנק בפודוליה, אבל אחרי ויכוח קאמיניץ (ביוני 1757) נהפך הגלגל ובתוקף גזירת ההגמון דמבובסקי התחילו לשרוף את התלמוד בכמה מקומות בפודוליה. אך שוב איתרע מזלם, כי מת ההגמון והוא שקרב אותם והרשה להם להופיע ככת יהודית, "זוהריטען" בלעז, ונתחדשו הרדיפות עליהם עד שרבים חזרו לאזורי הגבול של תורכיה יחד עם פראנק, שקיבל רק אז באופן רשמי את האיסלאם.

בינתיים ניהלו משא ומתן עם שלטונות הכנסיה והמדינה והציעו להצטרף אל הכנסיה הקתולית, אבל ביקשו שיניחו להם להוסיף ולהתקיים כחטיבה מיוחדת גם אחרי המרתם, שהיו מוכנים לה על-פי פקודת פראנק. אמונתם בהתגשמות המשיח ובהופעתו בכמה צורות ואישים הרשתה להם לאחוז את עיני הכמרים, שהיו תאבים לנצחונות מיסיונאריים. הם ניסחו את עיקרי אמונתם בצורה המשתמעת לכמה פנים, על-פי הנגלה לצד הנצרות ועל-פי הנסתר לצד האמונה השבתאית הקיצונית. יחד עם

¹¹ ס' 84. ¹² ס' 1312. כתבי תולדות הפראנקיסטים לא שמו לב לעדות חשובה זו של פראנק עצמו על ראשית פעולותיו. ¹³ שם.

¹⁴ ליקוטים מתוכם נדפסו גם אצל באלאבאן, עמ' 120-125. ¹⁵ נוסח החרם "חרב פיפיות" נדפס בשלימות ע"י יוסף כהן-צדק בעתונו "אוצר

חכמה", לבוב 1859, עמ' 22-29.

זה ביקשו להסתייג: "לא יכריחום לגלח פאות ראשם וזקנם; יותר להם ללבוש גם אחר-כך לבושי יהודים. יותר להם לקרוא לעצמם שמות יהודיים על-יד הנוצריים; לא יתחתנו באחרים אלא ביניהם לבין עצמם; לא יכריחום לאכול בשר חזיר. יותר להם לשבות ביום השבת כביום ראשון; ישאירו להם ספר הזוהר ושאר ספרי המקובלים".¹⁶

מכאן ניכר שכל הצעתם להתנצר לא באה אלא כדי להתחמק מידי רודפיהם, כשם שהצעת הוויכוח, לנכות אותה טענה מזוהמת של עלילת הדם, לא באה אלא להתנקם בהם. מובן ששלטונות הכנסייה דחו את הסייגים והגדרות שהפראנקיסטים חפצו להקים, והם הוכרחו לוותר צעד אחרי צעד ולהסכים לטבילה בלא כל תנאי. ומובן כמו כן שכל ויתוריהם היו רק מן השפה ולחוץ ומה שלא יכלו לקיים בפרהסיא, החליטו לקיים גם להבא כארגון נסתר. ואפילו כך הלך רק חלק קטן של מאמיני פראנק אל הטבילה. אחרי הוויכוח הגדול בלבוב בקיץ 1759, אחד הכמרים מרמי-המעלה, שהיה נוכח בטקסים הללו, מספר באגרותיו, כמה קשה היה להניע אפילו את ההדיוטות הללו מפודוליה, רומניה ואונגריה. אנשים קרועים ובלואים שהתלקטו עם נשיהם וטפם בלבוב, שילכו לשמד. רבים מהם התחמקו מטקס הטבילה, ורק כשפראנק עצמו היה נוכח בכנסייה והביט בהם וזירז אותם בניעוץ ראשו, הלכו והתגברו על רגשותיהם.¹⁷

2

באותה שנה, 1759, נתברר לפראנק שבמסיבות שנוצרו אחרי גילוי הכת והרדיפות עליה ואחרי המשא ומתן עם ההגמונים הקאטוליים, יהיה מוכרח ללכת בדרך ה"דונקה" ולהביא את אנשיו לשמד, על-אף שנאתם לדת הקאטולית, שלא היתה קטנה משנאתם לרודפיהם בני עצמם. אז אסף כמה מאות מהשבתאים באיוואניה, עיירה קטנה בפודוליה סמוך לגבול, ישב אתם שם כששה חדשים, מתחילת השנה עד ימי הוויכוח בלבוב, ולימד אותם את תורתו בלבוש החדש שהלביש אותה לאחר שהחליט לילך לשמד. כאן נתגבשה לראשונה התורה הפראנקיסטית המיוחדת, ש"המאמינים" החזיקו בה במשך עשרות שנים, המעמד באיוואניה נדמה להם כצין התגלות, והם דיברו עליו ברטט וכעל זכרון נשגב לימים ברוכים של התרוממות הלבבות ואחוה שלימה. כאן אירגן פראנק את אנשי כתתו בצורה חדשה, קבע להם מנהגים ונימוסים נסתרים, וייחד לעצמו את מקומו כשליט עליון ודקטומי, שטקס מיוחד של הערצה, תפילה והשתחויה ראוי לו, כהתגשמות חיה של אחד מפרצופי האלהות. כאן ישב כצדיק בין חסידיו והשמיץ להם רובי תורתו. רבות מתורות אלו עוד נשתמרו בכתבי-היד של "ספר דברי האדון" אשר חלק הגון ממנו נדפס בספרו הפולני של קראוסהאר: "פראנק והפראנקיסטים הפולנים". ליקוטי אַמְרִים אלו מדברי פראנק – שכן אין הבדל, במבנה הספרותי ובפרצופם, בינם לבין "ליקוטי אמרים" של צדיק חסידי, כגון ר' דוב-בֶּר מְזֻרִיטש – נערכו אמנם רק באופֶּנְבֶּאך, בסוף ימיו ואחרי מותו, אבל יש בהם מאמרים מכל הזמנים, וכולם מיוסדים על עיקרי התורה, כפי שנתגלו לבני ה"מחנה" באיוואניה. יש תוספת התפתחות וסיבוכים פה ושם, ובפרט ניתוספה תורת ה"בתולה", המסומלת בבתו חוה פראנק רק אחרי שנים מספר, אבל בעיקרם לא נשתנו הדברים מאותה רקמה שנארגה אז.

פראנק לא ניתק כלל את הקשר בינו ובין המסורת השבתאית. אדרבה, הוא בא לקיים אותה והופיע כחוליה אחרונה בשלשלת שלה, כשם שהוסיף וייחד אחרי-כן מקום מסתורי לבתו כסיומה האמיתית של השלשלת, הדרשה של פראנק, שנשלחה מאיוואניה לאחד הרבנים שנמנו בסתר על הכת – ליעקב גולִיֶּנְסְקִי, רב בגלינא הסמוכה ללבוב – מבליטה יפה את הרציפות הזאת במחשבת השבתאים והפראנקיסטים.

"אדוננו מלכנו שבתי צבי אנוס היה לעבור דרך דת ישמעאל, וגם האל ברוכיה היה אנוס לעבור דת זו, ואני יעקב שלימו דכולא, המובחר שבאבות, אנוס לעבור את הדת הנוצרית. כי ישו הנוצרי היה בחינת קליפה הקודמת לפרי. ורק משום כך הותר זה לבוא בעולם, כדי שיפנה את הדרך לפני המשיח האמיתי. על-כן עלינו להכנס למראית העין בדת הנוצרית, ולדקדק בקיום הדת באמונה בפני עיני הנוצרים יותר משמדקדקים הנוצרים עצמם. על-כן אמנם שומה עלינו לדקדק במצוותם, אבל אסור לנו

¹⁶ "השלח", כרך ל"ב, עמ' 439, וכן אצל באלאבאן עמ' 207. כמה מדרישותיהן הולמות את נימוסי הדונמה בהנהגתם הכפולה, אלא שהם מבקשים את הזכות להתנהג כך בפרהסיא ולא רק בסתר! ¹⁷ עיין התיאור באגרתו האיטלקית של שליח האפיפיור בווארשא, אצל גריץ, בספרו הגרמני "פראנק והפראנקיסטים" (1868), עמ' VIII של הנספח.

לשאת אשה נוצרית, ואפילו זונה מביניהם אסורה לנו בהנאה. שהרי אף-על-פי שאמר האדון הקדוש ברוכיה: ברוך מתיר איסורים, עם כל זה אמר: בת-אל-נכר אסורה. על-כן אין לנו להתערב בשום פנים באומה אחרת, והגם כי מקבלים אנו את הנצרות ומקיימים את מצוותיה, חלילה לנו להסיר מלבנו את תלת קשרי דמהימנותא דאינון חד: אמיר"ה (שבתי צבי), סיניור סאנטו (ברוכיה) וחכם יעקב דאיהו שלימותא דכולהו.¹

ובכן — הליכה אל השמד, אבל כארגון יהודי נסתר שאינו מתערב בגויים ואינו מתחתן אתם. כת חדשה של "דונקמה", אלא שאנשי סאלוניקי הלכו אחרי שבתי צבי לתוך "קליפת" ישמעאל, ואילו אנשי פודוליה — לתוך "קליפת" אדום. המאמר "קליפה קדמה לפרי" לגבי ישו רב-משמעות הוא. גם הפראנקיסטים בלבוב, שסיפרו לכמרים זמן מועט אחרי המרתם על יחסם הדתי לפראנק, רומזים לדעה שהמשיח האמיתי שבו הם מאמינים "נמצא בקעלם בלבוב פרצופו של פראנק".² התופעה הארצית של המשיח היא חולפת והיא גנוזה עתה בפראנק, כשם שהיתה גנוזה בישו. אבל ישו — וזהו הסוד שלא גילו לנוצרים — אינו אלא קליפה חיצונית למשיח האמיתי, דעה שהובעה כבר בכתיבי נתן העזתי.³ אם פראנק ראה את עצמו בחינת "הפרי" שבא אחרי הקליפה ושמפתח ממנה, הרי כִּמוֹז בזה גם על תורה מרחיקה-לכת יותר, הקשורה במרכז דעותיו, היא התורה על חורבן הקליפה של הכנסייה הקאתולית, שיבוא עם הגילוי האמיתי של "האל הטוב". כי ההצטרפות אל הדת הקאתולית אינה אלא צעד גדול לקראת הגשמת חזונו האמיתי של פראנק.

ומה היה חזון זה? מה היו הפנים הנסתרות של התורה על הצורך בשמד ובקבלת נימוסי הגויים, כפי שהטיף לה באיוואניה ואחרי כן? מהו המרכז האמיתי של דעותיו? התשובה איננה מוטלת בספק: זוהי תורה של אנטינומיזם גיהליסטי. היא-היא המבצבצת ועולה מתוך כל מאמרי "ספר דברי האדון" והמניחה לנו להבין באמת מה שהתרחש כאן.⁴ תורה זו מתבססת, או יותר נכון מתקשטת, בפסוקי תהלים, בדברי הנביאים ובאגדות שונות ובזכרי לשון ממאמרי הזוהר. תורה זאת בודאי כבר נתפתחה במידה רבה בסאלוניקי, ובפרט בשיטתו של ברוכיה. אבל שם נסתרה מאחורי אביזריה של הקבלה ולשון הרזים שלה, סמלים וכינויים המגלים טפח ומכסים טפחיים. אפשר להסתיר מאחורי סגנון זה של דברים, שלא כל מוכח קביל להו, גם חוסר כל רעיון, ואפשר היה גם להסתיר מאחורי רעיונות קיצוניים ונוצזים מאוד. בלשון זו נתמחו דרשני הכת וחכמיה בפודוליה, שהשתעשעו בספר "ואבוא היום אל העין" של ר' יונתן אייבשיץ ובכתיבי הסוד של חכמי השבתאים בבאלקאן. והנה בא יעקב פראנק וזרק את לשון הקבלה ואביזריה לקרן-זווית. פה ושם עוד מופיע ציור או סמל שאול מהם, אבל בדרך-כלל בחר לו לשון משלו. לשון ציורית ואפילו פיוטית במידת-מה. לשון של הסברה עממית ומלאת עוז ואף חוצפה. לא קשה לגלות מאחורי הביטויים החדשים את עיקרי אותם הרעיונות הישנים. כוח עיוני וספקולאטיווי לא היה לו לפראנק, אך מי יכחיש שהיה לו כשרון לציור המוחשי, לתמונה הפשוטה ורבת-הרושם, ולהבעה סמלית מגובשת, המעוררת את הדמיון. בנדודיו נפגש באנשים רבים משקבות עממיות, הקשיב לשיחות וקלט מוטיבים מסיפורי האגדות והפלאים שהתהלכו ביניהם, כבר בימי נעוריו. לפני "שליחותו" והתגלותו בפולין, בא בקשרים עם נכרים, ואנו יודעים מסיפוריו, שהכיר את כת הפיליפוקצים, אחת מכתות ה"ראסקול" הרוסי, שהתפשטה גם ברומניה, והוא ביקר בכפריהם. ואמריו אמנם מלאים פולקלור ושברי דעות משונות, כפי שאפשר היה לשמוע אותם אצל אכרים בולגארים או רומנים, שקטעים וזכרונות מעורפלים מן האמונה המאניקאית והבוגזומלית בשתי רשויות, שהיתה פעם חזקה מאד בארצות הללו, עדיין התהלכו באגדותיהם.⁵ בכל אלה משתמש פראנק כדי להלביש בלבושים ססגוניים את תורת הניהיליזם שהטיף לו.

יעקב פראנק אדם פרימיטיבי הוא, והנימוסים האציליים של איש רם-המעלה, שסיגל לעצמו בתורכיה והחזיק בהם בקפדנות כל ימי חייו, מכסים על נשמה פראית ומתפקדת. אם שָׁטַן ההרס מרקד בלבבו, הריהו מדבר בצורות מחשבה פרימיטיביות, לאו דוקא כדי לרדת למדרגתם של אנשים פשוטים אלא מפני שצורה זאת הולמת את נפשו, וכך יצר פראנק משברי הכלים של

¹ הררשה שנשמרה בתרגום גרמני בכתב-הקטרוג של יעקב גולינסקי על פראנק, שהוגש בשנת 1776 לקיסרית האוסטרית. עיין הטכסט בנאמרו של זאצ'יק, בספר-השנה לחולדות היהודים בריסובליקה הצ'כוסלובקית, כרך IX (1938), עמ' 401. חרגמתי את המונחים הטכניים לארמית, כפי שהיו שגורים בפי אנשי הכת. ² גרץ בספרו הנ"ל, עמ' XXX של הנספח. ³ עיין למשל בספרי "בעקבות משיח" (חש"ד), עמ' מ"ג. ⁴ עיין הניתוח של יסודי תורתו מבחינה תיאולוגית במאמרי "מצוה הבאה בעבירה", ב"כנסת", ספר שני (תרצ"ז), ובפרט בעמ' 381–392. ⁵ דבר זה הוכח למכביר ע"י הספרות העשירה החדשה על הפולקלור הבולגארי והרומאני.

תורת השבתאות הקיצונית — לא תורה חדשה מנוסחת במושגים, אלא מיתוס חדש שלקח את נפשות שומעיו — ובמידה מסוימת אף את נפשו של פראנק עצמו. כי דבריו על קדושת החורבן והתרמית, מעלת אנשי הצבא והתהום הרבה שכולנו מוכרחים ללכת לתוכה — ממעמקי נפשו יצאו, מנגינתם איננה מזוייפת, ובהתפעלותו מחזון ההריסה והשקר יש משום אמת נפשית פאראדוכסית. "רק בשביל זה באתי לפולין לבטל את כל הדתות וכל הנימוסים ושאיתפתי להביא חיים לעולם"⁶. זהו המוטיב היסודי הכפול של תורתו: ביטול הכל, כל הערכים המקובלים, וכל התורות והדתות, החוקים והמשפטים הפוזיטיוויים, לשם שחרור "החיים". עכשיו, שכל העולם משועבד וכפוף "לחוקים בלתי הגונים", איך יתגלה בו "האל הטוב" הנעלם? מנגינה זו של ההכרח בביטול הסדרים הקיימים ובהריסת הדתות בכלל לשם גילוי החיים עוברת כחוט השני בכל דבריו. ללא ליאות שינן אותה סיסמה של מהפכה ניהיליסטית לתלמידיו, הדרך אל החיים, אל "המקום לפני ה'", עוברת דרך תהום ההריסה. יש לבטל את "תורת משה" — היא "תורה דבריא" של השבתאים — שחוקיה אינם אמת ויש בהם נזק, אבל "תורת השם תמימה", ובתורה זו, היא "תורה דאצילות" של אנשי הכת, עוד לא נגע אדם. מכוסה היא מאחורי הנימוסים והדתות השונות, ומזה יש להסיק את המסקנה: כדי להגיע אל מקור הטוב, יש ללבוש את כל הלבושים ולמאוס בכולם, לעבור את כל הדתות — ולבטל אותן. כולן רק קליפות שצריך לשבר. אין בהן דבר חיובי אמיתי, מלבד מה שהן השער, אשר דרכו עלינו לעבור אל הפנימיות, אל החיים. בשימוש במילת "חיים" מקופל כל הפאתוס האנארכי שבו. חיים בלי חוקים ונימוסים כובלים — זוהי האוטופיה האנארכיסטית של פראנק. מתערבבים באוטופיה זו היסודות של הפקרות-ראשית ופרימיטיוויות משתוללת, שאליהם יחזרו כל הסדרים, ודוקא מושג שלילי זה נסוך עליו כל הזוהר וכל הנימה החיובית המלווה את המלה חיים. חזון החיים של פראנק אינו החזרה אל הטבע של רוסו, חלומה המטאפיסי מכוון לשכבות יותר עמוקות של הנפש. "כריסטוס הידוע לכם אמר, שבא לפדות את כל העולם מידי השטן; אבל אני באתי לפדותו מכל החוקים והמשפטים שהיו עד עכשיו. עלי לבטל את כל זה ואז יתגלה האל הטוב"⁷. אין כאן בעצם כל ניגוד, כי השטן של פראנק אינו אלא הכוח המצמצם והמגביל את החיים. "כל מקום שאדם הראשון עבר בו, נבנתה בו עיר — הוא אומר על-פי מאמר התלמוד — אבל במקום שאנכי אלך, הכל יחרב, וזוהי שליחותי"⁸. דמיונו של פראנק על כוחה הפודה של ההריסה אינו יודע מידה וגבול. מזעזע לשמוע מפי יהודי את התורה: "כשהמים עוברים טוב לצוד דגים, וכך כשיתמלא העולם שפיכת דמים, נוכל לצוד את הדבר השייך לנו"⁹.

מכאן גם התלהבותו לצבאיות, הבולטת במאמרים אין מספר. כל חזונו לתחיית ישראל — ואין לשכוח שעד סוף ימיו הוא חולם, על-אף הכל, רק בתוך גבולות אלו של "תחיית" עמו הוא! — קשור בהפיכת היהודים לאנשי-צבא. אילו הייתם באמת מזרע דוד — אמר פעם אחת — לא הייתם יושבים ולומדים תורות ומשפטים, אלא הייתם מבקשים נשק! "כשיתקיים שהיהודים יכנסו לידעת אדום, יתאמן כל ילד מבן שש ומעלה בתכסיסי מלחמה. אותה נפשי לעשרה מליונים חיילים נבחרים מבין היהודים, ומבין שאר האומות לפחות מיליון אחד... וכך יקום הדבר ככתוב וישראל עושה חיל, דהיינו בני ישראל יתאספו להיות צבא"¹⁰. הוא רואה לפניו טיפוס חדש של יהודי, בניגוד גמור למה שמצא בדורו, ומה מוזר לראות את ה"צדיק" העריץ הזה עומד בפני הכפריים היהודים באיוואניה ודורש בפניהם על הפיכת היהודי לברייה חדשה, על הפיכת אמונתם השבתאית לדת של צבאיות מיסטית וריאלית גם יחד. באנו להלחם בחוקים השולטים עכשיו בעולם, ואני אומר לכם שכל ראשי הלוחמים מוכרחים להיות בלי דת. מכוח עצמם הם צריכים לבוא אל החירות ולהאחז בעץ החיים"¹¹. מכאן האמביציות הצבאיות הריאליות. איש לא שם לב עד היום, כי מצביא חיל התותחנים ההולאנדי בצבאות גאפוליא, ג'ורג' אלכסנדר מאטושביץ (1755—1819), היה בנו של למדן מופלג מקאפוטשיניץ, אחד מעמודי התווך של הכת ואיש סודו של פראנק!

פראנק מביע בצורה פראית, אבל לא בלי מעוף, את רעיון המרד בקיים בכל צורותיו — דור אחד לפני המהפכה הצרפתית ובפינה נידחת של פודוליה! בחזונו אין מקום ל"עולם הבא": "צדיק" ניהיליסטן זה מבטיח לחסידיו את כיבוש העולם הזה. אם רק יקבלו עליהם את חומרות המלחמה ולימוד תכסיסיה, ומלחמה וצבא אינם משלים בעלמא, הוא מקוה להפיכות פוליטיות, לנפילת אותה כנסיה רומית שלחיקה הוביל כאלף מחסידיו, והוא מזרז וחוזר ומזרז אותם שילמדו לאחוז בחרב. "על חרבך תחיה — אפילו תחיית המתים תהיה על-ידי חרב, ומן הראוי היה כי אף הנשים תשאנה חרבות"¹², והוא מהלל בלא ליאות את

⁶ קראוסהאר, ח"א, עמ' 308. ⁷ שם, ח"ב, עמ' 132. ⁸ ס"י 2152. ⁹ שם, ח"א, עמ' 122. ¹⁰ ס"י 1816. ¹¹ ס"י 1419. ¹² ס"י 821.

משמעת הברזל של אנשי-הצבא, שאינם מביטים ימין ושמאל, ומכאן הדרך לדרשות חדשות על מעלת ה"מנהיג" שצריך ללכת אחרי צעד בצעד אפילו לתוך התהום. "הרי כולנו מוכרחים ללכת לתוך התהום"¹³, כי רק שם יתהפכו הערכים ויתחדשו. ברם, לדרך זאת של ביטול החוקים יש עוד צד אחר: מלחמה זאת נוגעת בכל שכבות נפשנו, ומכיון שלעת עתה לא ניתן לה ביטוי גלוי במלחמה מדינית או צבאית, הרי היא מתבטאת דוקא בתחום הנפש והמוסר. אין זה מספיק לבטל בלבד — "היה לכם לרמוס את כל החוקים שהיו מאז, כדי לבא לסם החיים"¹⁴, רמיסת החוקים מתבטאת ב"מעשים זרים" של השפלת רגש-הכבוד שבאדם, ומכאן תורת ההפקרות והתרת כל קשרי הצניעות לשם איזה תיקון נעלם. ירידה צורך עלייה היא. "היהודים עכשיו בבניון והשפלה אצל כל העמים... מימי חטא אדם הראשון יורד העולם ונופל מטה-מטה, עד שיגיע למקום הנבזה שבנבונים, וכשיגיע לשפל המדרגה שאין למטה הימנה לנבזות, רק אז יתחילו לעלות מעלה-מעלה בלי קץ. וזהו סוד סולם-יעקב"¹⁵. "עליכן עלינו לרדת ולהיות מושפלים עד שפל המדרגה"¹⁶. וכן הוא אומר: "אני לא באתי להרים אתכם כי-אם להשפילכם עד תחתית התהום, שאין עוד ירידה עמוקה מזה"¹⁷.

מכאן באה תורתו על קדושת החטא והטומאה, התרמית ועיקשות הדרך. "האש הזרה" של בני אהרן לפני ה' אינה כלום, לדעתו, כנגד אותה אש זרה שאנו מבקשים להדליק עתה בקליפות. והוא מגיע עד כדי אפומיאוזה מוזעזת של שקר ושפלות, התפשטות והתגוללות באשפה ובכללך. הוא מביא את המשל על כיבוש העיר על-ידי החיילים העולים עליה דרך תעלת מי השופכין¹⁸, ולביטול ערכים זה הוא קורא בשם "תום-לבב" או "שלמות"! מידה זאת הוא דורש השכם והערב מאת חסידיו ומתמרמר עליהם שאינם "משתחררים מהכל" ושאינם בהם עוֹזֵה־רוח ללכת בדרך הזאת עד הסוף. וברור לגמרי מתולדות הכת הפראנקיסטית שהאנשים הללו באמת לא הסיקו את כל המסקנות שתבע מהם. הם מבקשים את תיקונם האנושי, והחזון האכזרי של מנהיגם אמנם מוזעזע אותם וממלא אותם חרדה דתית, אבל למעשה בחרו לעלות בסולם במקום לרדת. אך פראנק לא נרתע וכפה עליהם את חזון הירידה בכל נוראותיה. בערב נסיעתם אל הטבילה בלבוב הוא עורך באיוואניה טקס נעלם, ביום 14 ליולי 1759, המתואר בכל פרטיו בכתב-יד פראנקיסטי, שהיה לעיני קראוסהאר. הוא וכל הנאספים, "אחים ואחיות", פשטו את כל בגדיהם, כרעו על ברכיהם ונסקו את הצלב וערכו בפניו טקס פרוץ של זימה. ועל זה אמר: "במעשה זה אנו הולכים אל הדבר שהוא ערום בלי לבוש, ולכן צריך ללכת ככה"¹⁹. ולא נמנע פראנק מלדרוש להם את הצלב עצמו כסמל של מבוכה וריבוי הדרכים: "הזהירו מפני הצלב, כי הצטלבות הדרכים מובילה לכאן ולכאן"²⁰.

טקסים כאלה שהם כחוכא ואטלולא על אותה הדת שבאו לקבלה עליהם, נערכו מדי פעם בפעם בשֶׁבֶת פראנק במאסר בסְשֶׁנְסְטוֹכוב, וגם אחר-כך בקרין, ואלמלא היו מתוארים כל הפרטים "בדייקנות שאפשר להתפלא עליה"²¹ באותו כתב-יד מחוג מקורבני, לא היינו מאמינים בהם והיינו חושבים אותם לבדותות של אויביהם. הניגוד הפסיכולוגי בין התנהגותם הקפדנית והנקייה מבחינה מוסרית בכל חייהם האזרחיים ובין השתוללות אוֹרְגִיאסטית זאת מפליא גם אותנו, ומכל-שכן הפליא את בני דורם, שרבים מהם סרבו בהחלט להאמין לרינון המתמיד על מעשיהם הנסתרים של בני הכת. אבל על הניגוד הזה מיוסדת כל תורתו של פראנק! הוא שהופיע כיעקב האחרון, "מובחר שבאבות", שהשלים את ה"דרך לעשיו", שיעקב אבינו הבטיח לאחיו "לבוא אליו שעירה", הוא ידע למצות את כל האסוציאציות הכרוכות במעשי יעקב שבמקרא. הוא, יעקב, מוביל את חסידיו בדרך הרת-הסכנות הנקראת "הדרך אל עשיו". "דת אדום", דהיינו הנצרות, אינה אלא השער אל "הדעת" הקדושה או "דעת אדום", שהיא הדת הניהיליסטית, אשר לה הסיף.

מהו התוכן החיובי של "דעת אדום", לא נאמר בדבריו — ולא היה יכול להיאמר, כי אין תוכן כזה לחירות החיים האנארכיים. כל התוכן של מושג זה מתבטא רק בדרך אל המטרה, בהעפלה הניהיליסטית וב"חפירת הבארות" — סמל החביב עליו מאד. הפראנקיסטים גומרים את מעשי אברהם יצחק ויעקב. "האבות חפרו באר ואנו החילונו לחפור במקום המכוער והמנוול ביותר, רצוני לומר בין המאמינים שהאמינו באותו הראשון ששמו שבת צבי"²². חפירת הבאר וההליכה לעשיו — דבר אחד הם. עוד

¹³ ס"י 1294. ¹⁴ ס"י 96. ¹⁵ ס"י 542. ¹⁶ ס"י 1974. ¹⁷ ס"י 1279. ¹⁸ ס"י 1400. ¹⁹ קראוסהאר, ח"א, עמ' 133.

²⁰ קראוסהאר, ח"א, עמ' 308. ²¹ שם, עמ' 293. על צד זה במעשי פראנק ראה גם מאמרו של ז. כיוחבסקי, "פראנק וכתתו לאור הפסיכיאטריה", "התקופה", יד, עמ' 703–720. ²² קראוסהאר, ח"ב, עמ' 68.

לא הגענו למקום ההוא, ששם עומדת השכינה, אבל אורה הגנוז עתיד להתגלות ראשונה בין ה"מאמינים"²³. הדרך הזאת היא דרך ההתבוללות, ה"התקרבות אל האומות". ה"הליכה לעשיו" מכילה גם את ה"פשט" הנה של קבלת מעשי האומות ודרכיהם אף-על-פי שאינה מסתיימת בזה, שהרי כוונתה ומטרתה הם ה"חיים" הנסתרים. "הפתח" אל הדעת הוא להתחבר אל האומות בחינת ויעשו כולם אגודה אחת. יעקב אחז בעקב עשיו, אבל אנחנו נשאף לכך שגופו יתאחד בגופו"²⁴. "אין יכולים לבוא אל האל האמיתי אלא אם כן מתחברים עם האומות, כי הם הקודמים בדבר הזה. וזהו סוד הפסוק: אל (י) עדרי חבריך (שה"ש א', ו'). ר"ל אל תוך העדר של חבריך שהם האומות, ורק אחר-כך לדבר האחר." מי שאינו מתבולל בגויים, לשוא כל עבודתו"²⁵. כאן מתגלה שניות ידועה בדברי פראנק: הוא דורש לעשות כמעשי האומות ממש בלב שלם, ואותה העשייה משמשת דרך אל הגאולה שאחרי המהפכה הסופית. ויחד עם זה צריכה עשייה זאת לשמש פרגוד לביטול הנסתר ולהריסה שבמחתרת. אין פלא שבתולדות הפראנקיסטים גברה המגמה הראשונה, כי רבה מדי המתיחות שנדרשה מהם בקיום שני הדרכים גם-יחד. פראנק אמנם ידע כמה קשה דרך זאת של ההתחפשות והצביעות השבתאית, המבקשת התבוללות ומבקשת בכל-זאת מתוך כך את מטרתה היא. על-כן הוא משנן להם את סיסמת המשמעת הנחוצה למהפכה שהוא חולם עליה. סיסמה זאת היא: שתיקה! הסמל הפראנקיסטי להנהגה זאת הוא: "משא דומה". "כשנטיבתי בלבוב, אמרתי אליכם: עד כאן! אבל מכאן ואילך: משא דומה! שימו מחסום לפיכסו" "כאן אין צורך בחכמים, כאן—משא דומה"²⁶. "לא הדיבור עיקר אלא המעשה. תמיד דיברו אבותינו ואבותינו ומה הועילו בדיבורם ומה תיקנו? ואולם כאן — משא דומה, כאן יש לשתוק ולשאת את הדבר שצריכים לו, וזהו המשא"²⁷. "אני מוביל אתכם למשא דומה, שלא תהיו כחמורים הנוצרים תמיד"²⁸.

זהו עיקר תורתו של פראנק, אם לא נתחשב כאן בכל מיני הוספות וקישוטים ומוטיבים מיתולוגיים וגנוסטיים המתלווים אליה. אין ספק שתורה זו של פראנק היתה יותר קרובה למציאות אפילו בשלילה שבה, יותר קונקרטיט ויותר גסה ואף פראית מן השבתאות המיסטית של הדור שאחרי המרת שבת צבי. כאן כבר מדובר על זהב וממשלה, על חרב וצבא, חלומות העניים והמדוכאים, חלום של שלטון ישראל שיעלו לגדולה ועושר²⁹ — אם גם על-ידי פרישה מכנסת ישראל ונימוסיה. אבל פרישה זאת והתבוללות זו באות להגשים משהו בשביל היהדות ועל-ידי היהדות, כמובן לא היהדות המסורתית אלא יהדות חדשה, העומדת כאילו על ראשה, יהדות שבתאית שעוד לא שכחה כלל את שליחותה היהודית אפילו בניסוחים הללו, המלאים שנהא ורוגזה כלפי היהדות הרבנית³⁰. אפשר לומר, כמובן, שכל החזון הזה לא פעל כלום; לא מרד כאן ולא מהפכה, אלא הזיות של אדם, המתנכל לשלוט על כל מה שידיו יכולות להשיג. ובכל-זאת: גם עצם החזון הפאראדוקסאלי הזה וגם הערטילאיות ההיסטורית שבו משקפות מצב אמיתי, מציאות ברורה וקודרת של יהודי פולין. השיירות שנלפתו ונפתלו ב"דרך" זו, עלו בתוהו ואָקדו. אבל סימני המשבר הגדול הופיעו בתורה זו בבהירות שאין כמוה.

בשנת 1759 עזבו כאלף איש מבין חסידי פראנק את היהדות. נראה שהמספר, שנזכר בכמה תעודות משנת 1760, אינו מוגזם ביותר (כפי שחשבו). רשימה מפורטת של חלק גדול מן השבתאים (508 נפשות, ביניהם 155 גברים ו-120 נשים) שהמירו בלבוב, נשתמרה ונתפרסמה בנספחים למקור הפולני של ספרו הידוע של קראוסהאר על פראנק. רשימה זו מלאת עניין מכמה בחינות. אצל רבים נרשמו מקומות מוצאם או מושבם וע"י זה וע"י יחסי המשפחה הרשומים כאן אפשר לקבוע את מקומותיהם של יותר משני שלישים של הנרשמים. מבחינה גיאוגרפית נמצאו כל המקומות האלה בין לבוב וזולקווא במערב ובין גמירוב ובראסלאב במזרח, ואפילו הכי כמעט שאין ריכוזי שבתאים בולטים כאן מזרחה לקו מינקוביץ — סאטאנוב — זֶבְרִיז (Zbryz) — לאנצקורון — וואונץ. הריכוזים הגדולים ביותר היו בבוסק, רוהאטין ופודהייץ בגליל לבוב ובקהלות הקטנות הסמוכות לסאטאנוב. מן הקהלות הגדולות כגון לבוב, ברוד, זולקווא כמעט שאיש לא המיר. (מלבוב שבע נפשות, מסאטאנוב שבע — וביניהם בנו של ראש הקהל! — מזולקווא שנים ומברוד אף אחד!). ברור שהקהלות הבינוניות והקטנות שימשו מקלטים לבני הכת. מגליל וולין לא נמצא כאן אף איש (עד כמה שעלה בידי לזהות אותם). אם-כי אין לשכוח שהרשימות אינן שלימות

²³ ס' 1810, ²⁴ ס' 2091, ²⁵ ס' 921, 1013, ²⁶ ס' 1446 וס' 1109, ²⁷ ס' 358, ²⁸ ס' 1125, ²⁹ עיין הרמז לשלטון העולם בס' 851, ³⁰ אמת זו הוכרה בפעם הראשונה במאמרו של יוסף קליינמן, "מוסר ושירה של הפראנקיזם", שהופיע ברוסית במאסף "ייבריסקי אלמאנאך", לינינגראד 1923, עמ' 195—227. מאמר מצויין זה לא נודע לי, כשכתבתי את מסתי "מצוה הבאה בעבירה", אבל במידה רבה נחכונו שנינו לדעה אחת.

ורבים המירו כנראה רק אחרי שה"מחנה" עבר לווארשא. משלוח ידם של הממירים לא נזכר ועל כן אין ללמוד מכאן הרבה על הרכבן הסוציאלי של הקבוצות השבתאית. אחדים מביניהם היו לומדים, בניהם של רבנים ונגידים, ואפילו רבנים ששימשו ברבנות (כגון הרבנים של בוסק וגלינא). אחדים היו סוחרים ובעלי-בתים אמידים שהביאו את משרתיהם אתם, אך נראה שרובם היו בעלי-בתים פשוטים ובני ההמון. אמנם עוד ר' נחמן מבראסלאב מזכיר בס' ליקוטי מהר"ן ש"היו בכת ההיא כמה גדולי הדור ולומדים מופלגים שהטעה אותם ויצאו מן הכלל".

בגליל לובלין שלא באו משם ללבוב להתנצר, נמנו הפראנקיסטים (לכל הפחות חלק מהם) בין היהודים בספירת היהודים הכללית שנערכה בשנת 1765. בתשעה כפרים של הרוזן זאמויסקי נמנו אז 70–80 נפש מן ה"קונטרא-תלמודיסטים" שהיו מוזגים ופונדקאים³¹, דהיינו: עוד לא נבדלו בהרכבם החברתי משאר יהודים כפריים.

שתי מסורות חסידיות נאמנות מספרות על תגובת ר' ישראל בעל-שם-טוב במזיבוז (קהלה שכנראה לא היו בה שבתאים כלל) על המאורע. הוא אמר: "על כת אותם שנשתמדו השכינה מיללת ואומרת: כל זמן שהאבר מחובר, [לגוף] יש תקוה שתהיה לו רפואה, וכשחותכין האבר, אין לו תקנה עולמית, כי כל אחד מישראל הוא אבר מהשכינה"³². וכן מספר נכדו, שהבעש"ט אמר כי על-ידי מעשה זה "נעשו לו שני נקבים בלב" ונסתלק³³. מוסר-השכל אחר לגמרי למד ממאורע זה הדרשן ר' משה בן פרץ, אף הוא מגאליציה המזרחית. בדרשה משנת 1759 הוא אמר "מוסר שיתאמצו בעבודת השם ית" ממעשה כת ש"ץ³⁴: "משל למלך גדול שיש לו חיילות רבות, והיו מנצחין אותו תמיד במלחמה והיה המלך מתמיה: מה זאת שינצחו המעוטים את המרובים. בדק ומצא שריבוי החיילות הם הגורמים שהם סוברים הואיל והם מרובים, אין צריך להתאמץ... גם יש בחיילות המלך מרובים רמאים שהם מקבלים שוחד מצד השני ועושים מלאכה ברמיה. עמד המלך ושלח מאצלו כל חייליו הרמאים ונתמעט החייל שלו. אז החיילים הנשארין צריכין להתחזק במלחמה ולעמוד על נפשם, אז [י]נצחו הם המלחמה [!]. וזה הנמשל: השי"ת יש לו עם רב מישראל והם מתרשלים במלחמות בעבודת ה'... וראה שיש בישראל רמאים אפיקורסים... וע"י זה מתרשלים שאר ישראל לעבודת השם לכן ראה ויתר גוים [חבק' ג, י], שלח השי"ת כל המאמינים בש"ץ מאצלו ונעשו כולם משומדים, ובוזה צריכים אחינו בני ישראל הנשארין להתחזק במלחמת ה' נגד היצר הרע, מאחר שנתמעט קצת חיילות, ויצאו כולם מדת ישראל ונפטרו [ישראל] מן הערבות".

טעות היא בידי הדרשן — טעות החוזרת גם בס' שבחי הבעש"ט³⁵ — שכל אנשי הכת השתמדו. דבר זה רחוק מן האמת, ובס' שבחי הבעש"ט עצמו מסופר מעשה משנות הששים של המאה הי"ח איך ר' אהרן מקארלין גילה קהילה לא קטנה שאחרי "חקירות ובידקות נמצאו כמה אנשים ונשים אשר כולם נתגאלו בחטאים אשר היה נצרך ליותר ממאה גיטין", ועל-פי התיאור שם אין כל ספק שהמדובר בקבוצה שבתאית, אם-כי הדבר לא נאמר במישרין³⁶. גם בפולין נשארו כנראה רוב המאמינים השבתאים בקהל ישראל, בין שלא הלכו אחרי פראנק ולא קיבלו את מרותו ובין שלא יכלו להתגבר על המעצור הנפשי בדרך השמד. עקבותיהם של אלו הולכים ונמחים מן הקהל, אף-על-פי שעוד במשך דורות רבים סרבו שלומי אמוני ישראל לבוא בקשרי חיתון עם בני המשפחות הללו, שאבותיהם היו חשודים על השבתאות³⁷. כמה קהלות בפודוליה וגאליציה נשארו מלאות שבתאים נסתרים עוד במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה. בדברי ה"צדיק" המפורסם, ר' רפאל מבערשיד (בפודוליה הרוסית), נשארה בנידון זה עדות מלאת עניין. הוא קבע שאין לומר בברכת הצדיקים ב"שמונה עשרה" את הנוסח (הספרדי) "ועל פליטת בית סופריהם" כי "תיבת בית נמשכה מכת ש"ץ ימ"ש, שהוסיפו תיבת בית לבדות גימטריאה של שקר", שכן בית סופריהם עולה כמנין "שבתי צבי"³⁸. הרבי מברשיד טעה ביחס למקור הגירסא שאיננה מחידושי השבתאים³⁹, אבל מוכח מדבריו שנמצאו בין אחרוני בני הכת בסביבתו שכיוונו בתפלה זו על שרידי ה"מאמינים"

³¹ באלאבאן, עמ' 281. ³² שבחי הבעש"ט, מהד' הורודצקי, עמ' ס"ז. ³³ ר' נחמן מבראסלאב בס' ליקוטי מוהר"ן ח"א, סי' ר"ז. ³⁴ הדרשן (בעל ס' בית פרץ) עלה אח"כ לטבריה ושם רשם דרשה זו בכ"י שנמצא עכשיו בספריית שוקן (קבלה ס' 65). שם האריך לדבר על ההמרה בלבוב, בדף יג-יד. משם נתפרסם המשל ע"י הימן ירושלמי ביגליונות' שנה ט"ו (תשי"ג), עמ' 183, בקצת שינויי לשון. ³⁵ שבחי הנ"ל, עמ' ס"ז למעלה. ³⁶ שם, עמ' ל"ח. אופי הסיפור אינו מניח ספק שאינו בדוי בעיקרו. ³⁷ מסורות כאלה נודעו בעל-פה לא רק מעיירות גאליציה המזרחית אלא גם מכמה מקומות בפולין המרכזית. ³⁸ ס' פאר לישירים, מחוך כתבי ר' רפאל, ירושלים תרפ"א, סי' פ"ז. ועוד פעם שם סי' קפ"ז בחוססת דברים. ³⁹ היא נמצאת בכתב-יד ובסידורים זמן רב לפני שבתי צבי, כפי שהעירני ד"ר ד. גולדשמיט, ומצאתי אותה גם

שהם "פליטת שבתי צבי". בספרות השבתאית הידועה לא נמצאה גימטריאה זו, ואולי עלתה רק על לבם של האחרונים. הכינוי "ראהטינר שבתי צבי" ניקצס" היה רווח עד ימינו כשם-גנאי לתושבי רוהאטיין⁴⁰. מהורודנקא, אחד ממרכזי הכת, יצא עוד בשנת 1766 יצחק-אהרן בן משה ממשפחת תאומים, משפחת רבנים ידועה, כשליח אל השבתאים בגרמניה, ויהודי נכבד שנבהל לשמוע על שבתאותו, מעיד עליו באגרת, "כי בר-אוריין ומושל משלים הוא"⁴¹. נשתמרה בידינו אגרת מוזרה מאד שערך על שליחותו השבתאית אל המלומד הנוצרי פרופסור טיכסן (Tychsen) במיקלנבורג, בתחילת 1767⁴². מדברי ר' יעקב עמדין נודעו לנו עוד כמה פרטים על שליחותו וקבלת פניו באלטונה ע"י חסידי ר' יהונתן אייבשיץ⁴³. מדבריו של אהרן תאומים יוצא כי לאנשי הכת בהורודנקא היו יחסים טובים עם הנסיך ראדויוויל "אשר נפה בנפת שכלו כל הדתות שבעולם ואספם לזקקם ולא מצא בכל הדתות דת אמיתית ואלהית כדת מלך המשיח שבתי צבי". גם אם נניח שהכותב שם בכל מקום במכתבו את השם שבתי צבי במקום ישו, אין ספק שהנסיך הזה (שאומרים עליו שהתגייר בסוף ימיו) היה באמת מעוניין בשבתאות. גם במקור פראנקיסטי אחר מסופר על פגישה סודית ארוכה בין פראנק עצמו והנסיך הזה⁴⁴. באגרתו של השליח השבתאי נזכרו עוד שלשה מראשי הכת (כנראה שלא מן המומרים): ר' יחזקאל בן שלום ואמושט בלוצק "בתחום וואלין", החכם הכולל יצחק בן דוד העליץ "המרבין תורה בק"ק וילנא"⁴⁵ (1). וחברו לשליחות זו, הוא איש בשם ר' יוסף מקראקא. מה היה סופם של שרידי השבתאים בקהלות אלו, אין לנו יודעים. במשך דורות עוד נמשכה מסורת שבתאית עמומה בין בודדים. פה ושם נמצאו יהודים שרמזו לאמונתם על-ידי אכילה סמלית בתשעה באב (ויש כמה סיפורים על זה). פה ושם נמצא גם שבתאי עורך גלות ממקום למקום, והבריות מתלחשים על אמונתו, כגון אותו שבתאי אחרון שאברהם לִיסִין פגש אותו בימי נעוריו (בשנת 1881) ברוסיה הלבנה, אם יש לסמוך על סיפורו⁴⁶.

ומה אירע לכת הפראנקיסטים המומרים? שבועות מספר אחרי המרתו נאסר פראנק, בתחילת שנת 1760, ע"י האינקוויזיציה בווארשא ונתגלו קצת מצפונות סיעתו. נתברר אף לכמרים שלא לשם שמים התנצר ולא לדת הקאתולית נתכוון אלא למשהו אחר שלא יכלו לעמוד עליו. הוא נחשד כרמאי דתי. אך לבסוף שלחו אותו רק למעצר במבצר טשנסטוכוב "עד פקודה חדשה מרומא", ושם ישב עד שנכבשה העיר בידי הרוסים בשנת 1773. אחר-כך עזב את פולין ועבר לִקרין, לסביבת השבתאים במוראביה, מקום שרבים קיבלו אותו כמנהיג, ומשם נתגלגל לאופנבאך בגרמניה ונפטר שם בשנת 1791. אנשי הכת נתפזרו תחילה בכמה מקומות, ורבים מהם נשלחו לעבודות-כפייה בסביבת זאמושטש, ואולם לאחר שנים מספר התרכזו במקומות אחדים, בעיקר בווארשא, לבוב וקראסניסטאב. בשנת 1770 בערך מתחילה עלייתם החברתית העצומה של המומרים הללו, בפרט בווארשא, והפרוייליגיות שנהנו מהן כבעלי זכויות אזרחיות מלאות פתחו לכשרונות המסחריים והאינטלקטואליים, שנצטברו בקבוצה זאת כמורשת דורות, כר נרחב מאד לפעולה. כבר בשנות התשעים עלו לגדולה, פיתחו חרושת חדשה, ובניהם נהפכו לאנשי האינטליגנציה הפולנית המתקדמת, האוהדת את רעיונות המהפכה הצרפתית. יש בידינו ידיעות רבות על חלקם בתנועות רפורמה, ב"בונים החפשים" וכיוצא באלה בחברה הפולנית. ארגונם נשאר חזק מאוד במשך עשרות בשנים, כשבעים-שמונים שנה אחרי המרתם. בימי חייו של פראנק ואחרי-כן בחיי בתו חוה, שנפטרה באופנבאך בשנת 1816, נשארו רבים מהם תקועים באמונתם המיוחדת ובנימוסי הכת הנסתרים. את בניהם שלחו להתחנך בחצרו של פראנק בברין ובאופנבאך, ובזמן גיאית החצר שבאופנבאך נמצאו שם כאלף "פולאקים"⁴⁷, שאינם אלא יהודים שבתאים, מהם מומרים ומהם בני-ברית. אנשי וארשא וחוג מקורביו של פראנק קיימו קשרים קבועים עם השבתאים בתורכיה ואנו קוראים על כמה שליחויות מווארשא ומברין לקושטא ולארצות הבאלקאן. מסורת שבעל-פה אומרת שקשרים כאלה נתקיימו בין הדונמה התורכים והפראנקיסטים בווארשא במשך כמה דורות, עד סוף המאה התשע עשרה!

בישעור הכוונות של ר' חיים ויסאל, ובסידור הרב מלאדי (כהוצאת קאפוסט) שנדפסה בזמן ר' רפאל. ביסידורי האר"י תקכ"ג, תקמ"א ותקמ"ח, וכן גם בסידור ר' יעקב קופיל ובסידור ר' שבתי מראשקוב אי ג' ג'ה. ⁴⁰ נ. פרילוצקי, זאמעלביכער, כרך א', עמ' 68. ⁴¹ Donath, תולדות היהודים במיקלנבורג, עמ' 321. ⁴² שם, עמ' 319-320. האגרת נדפסה עוד פעם ע"י דוד כהנא ב"השלח" כרך ה', עמ' 58-59. ⁴³ עיין בס' התאבקות ליעביץ (דפוס לבוב), דף פ"ב ע"ב. ⁴⁴ קראוסהאר, ח"א, עמ' 162. ⁴⁵ אברהם ליסין, זכרונות וחיות, בתרגום העברי של א. קריב, חשיג, עמ' 56-58. ⁴⁶ קראוסהאר, ח"ב, עמ' 154: בשנת 1792 ישבו כשמונה מאות פולאקים באופינבאך. Schenck Rinck מספר בחוברתו Die Polen in Offenbach (1866), עמ' 22, שיותר מאלף מבני הכת הלכו אחרי מסתו.

בשנות התשעים של המאה השמונה-עשרה נתלקח ויכוח על-אודותם בווארשא, הופיעו כמה חוברות, שבהן נאשמו ה"ניאז-פיטים" (מתנצרים), שהם מקיימים בסתר דת אחרת, חצי-יהודית, עורכים טקסים מיוחדים ומתפללים תפילות משלהם, ובעיקר שאינם מתחתנים עם נוצרים אמיתיים אלא רק בינם לבין עצמם.⁴⁷ ונראה באמת, לפי כל המקורות, שהבנים הזכרים לקחו במשך דורות נשים כמעט רק מבין המשפחות הפראנקיסטיות, ורק משנות הארבעים והחמישים של המאה התשע-עשרה מתרבים והולכים נישואי התערובת עם קתולים אמיתיים, רבים מצאצאי הפראנקיסטים שנולדו יותר ממאה שנים אחרי ההמרה, היו עוד יהודים "טהורים" מצד ייחוס אבותיהם!

בדור המהפכה הצרפתית ומלחמות נאפוליאון השתעשעו עדיין בתקוות להתגשמות החזון על נפילת כל הרשויות המדיניות והכנסיתיות. "ספר דברי האדון", שהעתקות ממנו ניתנו לבתי-האב הפראנקיסטיים, מצא לו קוראים נלהבים, שנמשכו אחרי בשורותיו הקודרות. פראנקיסטים שכבר נתחנכו בהשכלה פולנית ספרותית, השתעשעו בחזונות הגאולה בנוסח רבם. מחוג זה באה לידינו תעודה מופלאה מאוד, פאראפראזה פראנקיסטית של ספר ישעיה, שנכתבה כנראה זמן קצר לפני 1800, "נבואה" זאת מוכיחה, שהמשכילים הראשונים בין בני הכת עוד החזיקו בכל לבם בחזון המהפכה הגדולה שתביא בכנפיה את-תיקון האומה הישראלית. הדברים נכתבו בפאתוס עצום ובלשון מדברת גדולות, וניכר כי המחבר מצא בבשורה הפראנקיסטית ובאמונה בשליחותו האלהית של "יעקב האמיתי" תיקון ומנוח לנפשו.⁴⁸ ואינו נבדל באמונתו הנאמנה מחבריו, הפראנקיסטים היהודים בגיטו של פראג, שאף דרשותיהם ופירושיהם נשתמרו בחלקם בידינו ומעידים כמאה עדים עד כמה העמיקה האמונה הזאת בלבותיהם של אנשי הכת וכמה נתלהבו אליה. רק הצד הניהיליסטי הטהור טושטש כאן, בפרט בנבואה הפולנית, כשם שבלי ספק לא תפס מקום גם בחייהם ומהלך-רוחם של בני ה"מחנה" בווארשא אלא נדחה על-ידי חזון ההשתלמות האנושית והליב-ראליזם. אבל עדיין רגש אמיתי של תודה על גאולתם ועל פדות-נפשם בידי יעקב פראנק מדבר מתוך עמקי נפשם. עדיין הם מייחסים לעצמם מציין שליחות יהודית בין האומות.

עם סוף התקופה הנאפוליאונית (שראתה גם, כפי שנזכר למעלה, את הגנרל הראשון שיצא משורות הפראנקיסטים) הקיץ הקץ גם על חזונם. ארגונם המשיך עוד להתקיים, אבל משנת 1825 ואילך ניטלה ממנו הנשמה החיה ולאט-לאט התחילה ההתפוררות וההתבוללות השלמה, הפיכתם לנוצרים אדוקים ואף קנאים. כתבי הכת נאספו על-יד שליחים מיוחדים בכל מקום ונשלחו לגניזה לווארשא, ואם עד שנות הארבעים התפארו עדיין במוצאם היהודי, התחילו עתה להתנכר לו ולטשטש אותו בכל יכלתם, ומשנות הששים ואילך אנו מוצאים אותם במחנה הריאקציה הפולנית והכוחות האנטישמיים. מעמדם בחברה הפולנית היה איתן, וכמה עדים מעידים שבמחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה היו כמעט כל עורכי-הדין בווארשא ורבים בשאר ערי פולין מבני הכת. בין אלה שעלו לגדולה, היו בני משפחות וולובסקי, מאטושקבסקי,⁴⁹ קריסיןסקי, קשינסקי, גראבובסקי, לאבצקי, נאסיןסקי, רודניצקי, זאלסקי — אם להזכיר רק מבחר של שמות מפורסמים. ובשנת 1838 מספר הכתב הווארשאי של עתון יהודי בגרמניה על בני הכת הללו כ"בני עמנו" והוא מוסיף — בלי ספק מפי הפראנקיסטים עצמם — שגם המשורר הגדול של פולין אדם מיצקין יטש "משתיין כפראנקיסט לאומתנו".⁵⁰ דברים אלו נכתבו ונדפסו בחייו ואין כל טעם להטיל ספק באמיתותם. גדול משוררי פולין וגושא החזון של המשיחיות הפולנית היה מצד אמו נכדו של פראנקיסט, ואולי יש לראות גם בו מירושת התנועה השבתאית וחזונה הכושל על גאולת ישראל והעמים.

⁴⁷ קראוסהאר, ח"ב, עמ' 137—149. ⁴⁸ ליקוטים מ"נבואות ישעיה הנביא הגדול... שנתגלו ע"י שרי הגדול מצד המאגיה הלבנה" בתפרסמו אצל קראוסהאר, ח"ב, עמ' 186—218. ⁴⁹ בידי משפחה זו נמצאה, לכל הפחות עד מלחמת העולם הראשונה, היגיונה הפראנקיסטית החשובה ביותר, אך שום חוקר לא הורשה להשתמש בארכיון נסתר זה. ⁵⁰ עדות חשובה זאת נדפסה ב-Allgemeine Zeitung des Judentums. משנת 1838 עמ' 362, ונראה לי שלא שמו אליה לב בוויכוח שהתנהל לפני חמש-עשרה עד עשרים שנה בענין מוצאו היהודי של המשורר בפולין, ואם אינני טועה, הושקע ויכוח זה בכוח.